

S T U D I A

Jolanta Aniszewska

<https://orcid.org/0000-0002-0129-1001>

Stargard

Od Lublina do Szczecina. Sieć sowieckich komendantur wojennych (wojskowych) w strefie działania 1. Frontu Białoruskiego w Polsce (1944–1946)

Zarys treści: Artykuł porusza problem tworzenia i likwidacji sowieckiej administracji wojskowej (komendantury wojskowe/ wojenne) w tej części Polski, która w latach 1944–1945 leżała w obszarze operacyjnym 1. Frontu Białoruskiego. Jego wojska działały w wybranych powiatach sześciu województw II Rzeczypospolitej i czterech rejencji dawnych niemieckich prowincji wschodnich. Tekst powstał w oparciu o dokumenty z GARF i rosyjskich publikacji źródłowych oraz pojedyncze archiwalia proveniencji polskiej. Stanowią one podstawę, pierwszej w polskiej historiografii, próby rekonstrukcji struktury sieci komendanczej funkcjonującej na omawianym obszarze w latach 1944–1946 oraz określenia jej wielkości.

Abstract: The article discusses the establishment and liquidation of the Soviet military administration (military/war commands) in the part of Poland that was within the operational area of the 1st Belorussian Front in 1944–1945. Its troops operated in selected counties of six voivodeships of interwar Poland and four governmental districts of the former German eastern provinces. The text is based on documents from the State Archive of the Russian Federation (GARF), Russian source publications, and individual archival materials of Polish provenance. They form the basis for the first attempt in Polish historiography to reconstruct the structure of the command network operating in the area in question in 1944–1946 and to determine its size.

Słowa kluczowe: Armia Czerwona, 1. Front Białoruski, sowieckie komendantury wojenne (wojskowe), II wojna światowa, ziemie stare, ziemie nowe

Keywords: Red Army, 1st Belorussian Front, Soviet military command posts, Second World War, old territories, new territories

Wstęp

Obecność sowieckiej administracji wojskowej na ziemiach polskich w końcowym okresie wojny była związana nie tylko z koniecznością militarną, ale miała też wymiar polityczny. Od lipca 1944 r. powstawały komendantury wojenne (wojskowe)¹, których działalność regulowały przede wszystkim uchwały Państwowego Komitetu Obrony (ros. Государственный комитет обороны, GOKO) ZSRS oraz szczegółowe instrukcje i rozkazy skierowane do wojsk poszczególnych frontów i formacji armijnych.

W tekście omówiona zostanie sieć komendancka 1. Frontu Białoruskiego (1. FB), która po reorganizacji frontów w kwietniu 1945 r. weszła w skład 2. Frontu Białoruskiego (2. FB), a następnie po kapitulacji Niemiec – nowych struktur formacyjnych, w tym Północnej Grupy Wojsk (PGW) oraz Grupy Okupacyjnych Wojsk Radzieckich w Niemczech (GOWR). Artykuł stanowi przyczynek do poznania procesu tworzenia i likwidacji sieci sowieckich komendantur wojskowych na omawianym obszarze Polski. Podjęta zostanie też próba rekonstrukcji tej sieci i oszacowania jej wielkości.

Zakres chronologiczny artykułu wyznaczają cezury wykorzystanych dokumentów, *de facto* pokrywające się z czasem funkcjonowania komendantur w Polsce, tj. okresem 1944–1946.

Szlak bojowy 1. FB na terytorium leżącym w obecnych granicach Polski prowadził poprzez ziemie stare (II Rzeczypospolitej) i ziemie nowe (przejęte po III Rzeszy). Były to obszary wchodzące w skład przedwojennych polskich województw: lubelskiego, kieleckiego, warszawskiego, łódzkiego, poznańskiego i pomorskiego. Na Ziemiach Zachodnich i Północnych (ZZiP), określanych też jako nowe, obejmował on dwie niemieckie prowincje wschodnie: Pommern (Pomorze) i Brandenburg (Brandenburgia), a właściwie rejencje (niem. Regierungsbezirk) szczecińską, koszalińską, graniczną poznańsko-zachodniopruską² oraz frankfurcką. Pamiętać jednak należy, że granice operacyjne frontu nie pokrywały się dokładnie z zasięgiem wymienionych jednostek administracyjnych.

Podstawą publikacji dotyczących funkcjonowania komendantur na ziemiach polskich, były – jak dotąd – najczęściej dokumenty wytworzone przez organa

¹ Oba terminów używam zamiennie. W dotychczasowej literaturze tematu częściej używano określeń: komendantury wojenne i komendanci wojenni. Są jednak autorzy, którzy zwracają uwagę na potrzebę zmiany terminologii z wojenne / wojenni na wojskowe / wojskowi. Zob. W. Skóra, *Instrukcje dla komendantów Armii Czerwonej obejmujących władzę na terytorium Polski w latach 1944–1945*, „Pamięć i Sprawiedliwość” t. 38, 2021, nr 2, s. 727–728; M. Kościuszko, *Armia Czerwona w Wielkopolsce w latach 1945–1946 w świetle dokumentów polskiej administracji*, Poznań–Warszawa 2023, s. 93.

² Rejencja Graniczna Poznańsko-Zachodniopruska (niem. Regierungsbezirk Grenzmark Posen-Westpreußen). W sowieckich dokumentach występuje pod nazwą: pograniczna lub pilska (Schneidemühl).

administracji polskiej, różnych szczebli, zachowane w zasobach archiwów państwowych w Polsce. Zawierają one mocno rozproszone wzmianki, rzadziej szersze informacje stanowiące obszerną w zakresie ilości dokumentów, ale jednostronną i ograniczoną tematycznie bazę źródłową³. Materiały o podstawowym znaczeniu, tj. wytworzone przez kancelarie poszczególnych komendantur, frontów, formacji Armii Czerwonej (ACz; od 1946 r. Armii Radzieckiej) i innych organów władzy ZSRS są zgromadzone przede wszystkim w Centralnym Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej (CAMO, ros. Центральный Архив Министерства Обороны) oraz w Archiwum Państwowym Federacji Rosyjskiej (GARF, ros. ГАРФ, Государственный Архив Российской Федерации). Niestety wiele z nich ma nadal status materiałów tajnych, a dostęp do pozostałych jest, dla polskich historyków, co najmniej trudny.

W GARF w Moskwie przechowywany jest m.in. zespół (fond) o numerze 7317, noszący tytuł Советская Военная Администрация в Германии (SWAG, ros. СВАГ). Tytułowy wytwórca akt był następcą GOWR, utworzonej w czerwcu 1945 r. na bazie wojsk 1. FB. Z przewodnika po zasobach archiwum wynika, że fond zawiera m.in. materiały z lat 1945–1949 dotyczące komendantur wojskowych⁴. Choć nazwa i opis nie wskazują na jego bezpośrednią przydatność do badań nad tą tematyką w odniesieniu do ziem polskich, to jednak kwerenda ujawniła w nim dokumenty zawierające takie dane z lat 1944–1945⁵. Zespół jest częściowo udostępniony w postaci kopii cyfrowych na portalu internetowym⁶, niestety w ostatnim czasie usunięto z niego wiele dokumentów, w tym część z wykorzystanych w niniejszym artykule. Brak pełnego dostępu nie pozwala na pogłębienie badań, a z pewnością byłoby to wskazane, zwłaszcza, że zawiera on np. – znane we fragmentach dzięki edycjom źródłowym⁷ – sprawozdania z działalności komendantur wojskowych.

Przywoływane w artykule dokumenty powstały przede wszystkim w Oddziale do spraw komendantur działającym w Sztabie Głównym 1. FB. Pod większością

³ W 1950 r. władze ZSRS zwróciły się do polskiego rządu z żądaniem zniszczenia materiałów dotyczących wojsk sowieckich, co częściowo zostało zrealizowane, M. Golon, *Polityka radzieckich władz wojskowych i policyjnych na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1945–1947*, Toruń 2001, s. 14–15.

⁴ *Путеводитель*, t. 3: *Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории СССР*, red. С.В. Мироненко, Москва 1997, s. 395–400.

⁵ Fakt, że w tym zespole są archiwalia dotyczące terenu Polski wynika zapewne z tego, że wielu oficerów (w tym najwyższa kadra dowódcza) i żołnierzy związanych ze służbą komendancką 1. FB, przeszło do takich samych struktur GOWR. Najstarsze materiały zostały zebrane w styczniu 1945 r. przez płk. S.M. Szestakowa i przesłane gen. por. K.F. Tieleginowi, GARF, f. 7317, op. 9, d. 31, Pismo płk. Szestakowa w sprawie przekazania kopii dokumentów dotyczących komendantur gen. płk. Tieleginowi, 23 I 1945, k. 1.

⁶ *Электронный архив Советской военной администрации в Германии 1945–1949*, <http://svag.garf.su/> (dostęp: marzec – wrzesień 2017; 25 I 2025).

⁷ *СВАГ и формирование партийно-политической системы в Советской зоне оккупации Германии. 1945–1949. Сборник документов*, t. 1: 1945–1946 гг, red. В.В. Захаров, Н. Катцер, М. Уль, Москва 2014.

z nich podpisał się płk Siergiej Michajłowicz Szestakow⁸, czasami zaś także mjr Piotr Aleksandrowicz Grekow⁹.

Wykorzystane zostały także pojedyncze dokumenty z innych zespołów z GARF i CAMO, w tym publikowane w edycjach źródłowych¹⁰ oraz pochodzące z tychże archiwów kopie dokumentów zgromadzone w zasobach Wojskowego Biura Historycznego (WBH) w Rembertowie (Kolekcja akt z archiwów rosyjskich). Uzupełniając wykorzystano także, niezwykle interesującą teczkę, z zespołu Ministerstwa Administracji Publicznej (MAP) przechowywanego w Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie¹¹.

Badaniem funkcjonowania sowieckich komendantur wojennych w wybranych regionach Polski zajmowało się kilku badaczy. W przeważającej mierze prace te zostały opublikowane w tym stuleciu. Tematykę podejmowali: Mariusz Lesław Krogulski¹², Mirosław Golon¹³, Grzegorz Baziur¹⁴, Ryszard Techman¹⁵, Joanna Hytrek-Hryciuk¹⁶, a w ostatnim czasie Wojciech Skóra¹⁷ i Maciej Kościuszko¹⁸. Powstało też kilka ważnych opracowań zbiorowych¹⁹, w tym publikacja pod

⁸ Siergiej Michajłowicz Szestakow (1905–1983) – Rosjanin, od 1927 r. w strukturach wojskowych ZSRS. Od listopada 1944 r. kierował Oddziałem ds. komendantur wojennych 1. FB, a od czerwca 1945 do sierpnia 1948 r. był zastępcą naczelnika Zarządu Służby Komendanczej SWAG, *СВАГ и немецкие органы самоуправления, 1945–1949. Сборник документов*, red. Н.В. Петров, О.В. Лавинская, Д.Н. Нохотович, Москва 2006, s. 718.

⁹ Piotr Aleksandrowicz Grekow (1904–?) – Ukraińiec, od 1926 r. w wojskach ZSRS. Szef sekcji 2 (organizacyjno-kadrowej) Oddziału ds. komendantur wojennych 1. FB. Od lata 1945 r. w strukturach służby komendanczej SWAG, *Советская военная администрация в Германии 1945–1949. Справочник*, red. Я. Фойтчик, Т.В. Царевская-Дякина, А.В. Доронин, Москва 2009, s. 798.

¹⁰ *Русский архив. Великая Отечественная*, t. 14 (3–1): СССР и Польша. 1941–1945. К истории военного союза. Документы и материалы, Москва 1994 (publ. online: *Военная литература*, http://militera.lib.ru/docs/da/terra_poland/index.html [dostęp: 19 II 2025]); *Из Варшавы. Москва, товарищу Берия... Документы НКВД СССР о польском подполье 1944–1945*, red. А.Ф. Носкова, Москва–Новосибирск 2001.

¹¹ AAN, MAP, sygn. 2423, Dokumenty dotyczące odpisu i tłumaczenia szyfrówki Kotowa, lipiec 1945 r., k. 9–27.

¹² M.L. Krogulski, *Okupacja w imię sojuszu. Armia Radziecka w Polsce 1944–1956*, Warszawa 2000; *Armia Radziecka w Polsce 1944–1956. Dokumenty i materiały*, oprac. idem, Warszawa 2003.

¹³ M. Golon, *Polityka radzieckich władz...*

¹⁴ G. Baziur, *Armia Czerwona na Pomorzu Gdańskim, 1945–1947*, Warszawa 2003.

¹⁵ R. Techman, *Armia radziecka w gospodarce morskiej Pomorza Zachodniego w latach 1945–1956*, Poznań 2003.

¹⁶ J. Hytrek-Hryciuk, *Rosjanie nadchodzą! Ludność niemiecka a żołnierze Armii Radzieckiej (Czerwonej) na Dolnym Śląsku w latach 1945–1948*, Wrocław 2010.

¹⁷ W. Skóra, *Instrukcje dla komendantów...*, s. 726–754; idem, *Organizacja, struktura i obsada sowieckich komendantur wojskowych (wojennych) na terytorium Polski w latach 1944–1946. Rekonesans badawczy*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio F – Historia*” t. 76, 2021, s. 301–325.

¹⁸ M. Kościuszko, *op. cit.*

¹⁹ *W objęciach Wielkiego Brata. Sowietci w Polsce 1944–1993*, red. K. Rokicki, S. Stępień, Warszawa 2009; *Armia Czerwona/Radziecka w Polsce w latach 1944–1993. Studia i szkice*, red. K. Filip, M. Golon, Borne Sulinowo–Bydgoszcz–Gdańsk 2014.

redakcją Stanisława Łacha²⁰. Regionalne i lokalne tło funkcjonowania wybranych komendantur wojennych powinniśmy znaleźć w monografiach miast lub regionów. Ze wskazanych wyżej przyczyn są to najczęściej tylko krótkie wzmianki, choć podkreślić należy, że ostatnimi czasy pojawiają się publikacje szerzej omawiające tematykę²¹.

Oprócz wymienionych już prac należy przywołać opracowania Jana Foitzika i Nikity W. Petrowa²² oraz Giennadija Wiktorowicza Kretinina²³, który zajmował się komendanturami wojennymi 3. Frontu Białoruskiego (3. FB), a także zbiory dokumentów wydane w ramach serii „Советская военная администрация в Германии. 1945–1949”²⁴.

Podstawowe dokumenty dotyczące tworzenia i funkcjonowania komendantur wojskowych

Terytorium, na którym operowały militarnie wojska 1. FB, w 1939 r. stanowiło część dwóch państw: Polski i Niemiec. Dla ACz pierwsze – przynajmniej oficjalnie – było krajem sojuszniczym, drugie zaś – wrogiem. Dla obszarów tych wydawano akty, które stanowiły podstawę funkcjonowania sowieckiej administracji

²⁰ *Ziemie Odzyskane pod wojskową administracją radziecką po II wojnie światowej. Materiały z konferencji*, red. S. Łach, Słupsk 2000.

²¹ Zob. np. W. Skóra, *Słupsk 1945. Miasto Niemców, Sowietów i Polaków*, Poznań 2023, s. 160–212; M. Kościuszko, *op. cit.*; J. Aniszewska, *Zamęt. Czas powojnia w Stargardzie i okolicznych miejscowościach*, cz. 1: *Ku końcowi*, Poznań 2022, s. 204–222.

²² J. Foitzik, N.W. Petrow, *Die Sowjetischen Geheimdienste in der SBZ/DDR von 1945 bis 1953*, Berlin 2009; *Sowjetische Kommandanturen und deutsche Verwaltung in der SBZ und frühen DDR. Dokumente*, red. J. Foitzik, München 2015.

²³ Г.В. Кретинин, *Военные комендатуры 3-го Белорусского фронта в Восточной Пруссии (октябрь 1944 май 1945 года)*, „Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: Гуманитарные и общественные науки”, 2011, nr 12 (publ. online: <https://cyberleninka.ru/article/n/voennye-komendatury-3-go-belorusskogo-fronta-v-vostochnoy-prussii-oktyabr-1944-may-1945-goda> [dostęp: 19 II 2025]), s. 67–75; idem, *Военные комендатуры Кёнигсбергского особого военного округа в 1945–1946 годах*, „Вестник Российского государственного университета им. И. Канта. Серия: Гуманитарные и общественные науки” 2006, nr 6 (publ. online: <https://prussia.online/books/voennye-komendaturi-kenigsberskogo-osobogo-voennogo-okruga-v-1945-1946-godah> [dostęp: 2 III 2025]), s. 55–62; idem, *Еще раз о военных комендатурах Кёнигсбергского особого военного округа в 1945–1946 гг.*, „Вестник Российского государственного университета им. И. Канта. Серия: Гуманитарные и общественные науки” 2007, nr 12 (publ. online: <https://prussia.online/books/eshche-raz-o-voennih-komendaturah-kenigsbergskogo-osobogo-voennogo-okruga-v-1945-1946-gg> [dostęp: 18 III 2025]), s. 88–92.

²⁴ *Деятельность советских военных комендатур по ликвидации последствий войны и организации мирной жизни в Советской зоне оккупации Германии. 1945–1949. Сборник Документов*, оргас. В.В. Захаров, О.В. Лавинская, Д.Н. Нохотович, Я.М. Златкис, Москва 2005; *СВАГ и немецкие органы...; Советская военная администрация...; СВАГ и формирование...*

wojskowej. Pomimo że sieć komendancka tworzona była na terytorium dwóch różnych państw, w praktyce główne cele i zasady jej funkcjonowania były zbliżone. Podstawa prawna wydaje się być znana i wyczerpująco opisana w literaturze, choć niewątpliwie wraz z uzyskaniem dostępu do archiwów rosyjskich możemy spodziewać się upublicznienia nieznanych dotąd instrukcji czy rozkazów²⁵, które były wydawane w następstwie aktów wyższej rangi i dotyczyły różnych aspektów tworzenia i działalności komendantur.

Za podstawowy dokument dla ziem starych należy uznać umowę zawartą 26 lipca 1944 r. pomiędzy przedstawicielami ZSRS i Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN). Podobne znaczenie w odniesieniu do ziem nowych, a więc terytoriów niemieckich, które miały być włączone w granice Polski, miał dekret GOKO nr 7558 z 20 lutego 1945 r. Wspólne dla obu tych aktów było założenie, że w strefie działań wojennych pełna odpowiedzialność i decyzyjność leżała po stronie sowieckiej, a dopiero po zmianie statusu terenu miała przejść w ręce polskie, przy czym – jak się okazało w praktyce – Sowieci interpretowali zasięg i definicję obszaru działań wojennych zgodnie z własnymi, doraźnymi potrzebami.

Umowa lipcowa dotyczyła relacji pomiędzy naczelnym dowództwem sowieckim a polską administracją na obszarach Polski zajętych przez ACz w wyniku prowadzonych działań wojennych. Ustalono w niej, że w strefie działań wojennych, po wkroczeniu wojsk sowieckich, najwyższa władza i odpowiedzialność we wszystkich sprawach związanych z prowadzeniem wojny, w czasie niezbędnym do realizacji działań wojennych, skupiona będzie w rękach Naczelnego Wodza wojsk sowieckich, a więc Józefa Stalina. Przestępstwa popełnione w tej strefie miały podlegać jurysdykcji sowieckiej. Przekazanie władzy cywilnej polskiej administracji miało nastąpić także z chwilą zakończenia tam bezpośrednich działań wojennych. Decyzja i w tym względzie należała więc do Sowietów, bo jak wynika z dokumentów frontowych czy też komunikatów Sowieckiego Biura Informacyjnego to oni wyznacжали zasięg strefy frontowej i przyfrontowej.

Do umowy tej wielokrotnie odwoływano się w późniejszych dokumentach lub rozkazach dotyczących komendantur wojskowych, np. w dekreście GOKO nr 6282 z 31 lipca 1944 r., czy raporcie Rady Wojskowej 1. FB z października 1944 r.²⁶

²⁵ W tym także rozkazów komendantów poszczególnych powiatów / obwodów czy miast. Pojedyncze przykłady takich dokumentów znajdziemy w polskich zasobach archiwalnych i literaturze tematu. Zob. np. Archiwum Państwowe w Szczecinie, oddział w Międzyzdrojach, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Płotach, sygn. 1, Rozkaz nr 5 komendanta wojskowego miejscowości Plathe, Kreis Regenwalde, 8 IV 1945, k. 21; K. Golczewski, *Rola Armii Radzieckiej i Wojska Polskiego w odbudowie podstaw życia społecznego na Pomorzu Zachodnim*, „Przegląd Zachodniopomorski” 1963, nr 5, s. 63; M. Kościuszko, *op. cit.*, s. 87–88.

²⁶ *Русский архив. Великая Отечественная...*, dok. nr 28 (rozdz. 4), b.n. (oryginał dokumentu w: CAMO, f. 500, op. 3393, d. 3, k. 245–277).

Dekret nr 7558 z lutego 1945 r. dotyczył przyszłej polskiej granicy zachodniej, a co za tym idzie wyznaczał zasięg terytorium, które w przyszłości miało być przejęte przez Polaków. Określał także głębokość strefy frontowej (60 do 100 km od linii frontu), gdzie odpowiedzialność za bezpieczeństwo państwa i porządek publiczny była powierzona dowódcom frontów i przedstawicielom NKWD oraz administracji sowiecko-polskiej²⁷.

Funkcjonowanie komendantur wojennych na ziemiach starych regulowały także inne dokumenty wydawane przez GOKO ZSRS oraz sztab 1. FB. Na koniec lipca 1944 r., a więc czas tuż po podpisaniu wyżej wymienionej umowy dwustronnej, datowane są jeszcze przynajmniej trzy dokumenty. Pierwszy to – niewspominany dotąd w polskiej literaturze – rozkaz z 28 lipca 1945 r. skierowany do rad wojskowych armii. Wydany został przez dowódcę 1. FB marszałka Konstantego Ksawerowicza Rokossowskiego, naczelnika sztabu frontu gen. płk. Michaiła Siergiejewicza Malinina i członka GOKO gen. płk. Nikołaja Aleksandrowicza Bułganina. Dotyczył on tworzenia komendantur w miasteczkach i gminach leżących w strefie działań ACz w Polsce. Komendantury te miały podlegać radom wojskowym armii. W dokumencie określono także obowiązki komendantów²⁸.

Dzień później, 29 lipca 1944 r. wydano dekret GOKO nr 6269. Pisano w nim o utworzeniu komendantur wojskowych powiatowych, gminnych, w dużych miejscowościach oraz na stacjach kolejowych, drogach lądowych i wodnych na terytorium Polski. Zarządem wojskowym objęto także kolej, komunikację i przedsiębiorstwa o znaczeniu wojskowym. Komendantury miały funkcjonować do czasu przywrócenia normalnej pracy administracji polskiej²⁹.

Kolejnym był dekret GOKO nr 6282 z 31 lipca 1944 r. wydany w związku z obecnością wojsk sowieckich na terytorium Polski. Jego treść została też ogłoszona 1 sierpnia 1944 r. w dyrektywie Sztabu Generalnego Armii Czerwonej (GSzKA) do dowódców oddziałów 1., 2. i 3. FB oraz 1. Frontu Ukraińskiego (1. FU). Dokument dotyczył funkcjonowania sowieckich organów wojskowych w Polsce. Zgodnie z nim odpowiedzialność za sprawy związane z działaniami wojennymi spoczywała w rękach dowódców frontów, a zarządzanie sprawami cywilnymi powierzono radom wojskowym frontów i wskazanym z nazwiska ich członkom³⁰. Uprawnienia do sprawowania ogólnego kierownictwa nad sprawami cywilnymi, na terytorium Polski w strefie działań wojennych 1. FB (dyrektywa

²⁷ *Ibidem*, dok. nr 55 (rozdz. 4), b.n. (oryginał dokumentu w: CAMO, f. 148, op. 3763, d. 164, k. 19–22).

²⁸ *Из Варшавы...*, s. 337–339 (oryginał dokumentu w: CAMO, f. 233, op. 2307, d. 27, k. 5–7).

²⁹ *Русский архив. Великая Отечественная...*, dok. nr 6 (rozdz. 4), b.n. (oryginał dokumentu w: CAMO, f. 236, op. 2712, d. 56, k. 330–331); W. Skóra, *Instrukcje dla komendantów...*, s. 729.

³⁰ *Русский архив. Великая Отечественная...*, dok. nr 8 (rozdz. 4), b.n. (oryginał dokumentu w: CAMO, f. 236, op. 2712, d. 198, k. 340–342).

Stawki – kierownictwa Naczelnego Dowództwa ACz, nr 204185 z 1 sierpnia 1944 r.) otrzymał gen. por. Konstantin Fiodorowicz Tielegin³¹.

Z sierpnia 1944 r. wymienić należy instrukcje wydawane dla poszczególnych frontów. I tak np. 13 sierpnia ukazała się instrukcja nr 01108 1. FU dla komendantów miast i dużych miejscowości³², a 23 sierpnia instrukcja sztabu 1. FB³³. W tej ostatniej nakreślono tryb mianowania, obowiązki i uprawnienia komendantów. Wynikało z niej także to, że podlegały one Radzie Wojskowej Frontu.

Kolejny znany dokument datowany jest na 22 września 1944 r. Był to rozkaz nr 0416 dotyczący organizacji, zadań, obowiązków i praw komendantur na terenie działania 1. i 2. FB. Podpisali go marszałek Rokossowski i gen. por. Tielegin³⁴.

Datę 10 października 1944 r. miała instrukcja nr 205303 GSzKA dla komendantów wojskowych na terytorium Polski. Podpisał ją gen. płk Siergiej Matwiejewicz Sztemienko³⁵, a zatwierdził gen. Aleksiej Inokientiewicz Antonow³⁶. Określono w niej organizację zarządu, system podległości i obowiązki komendantów. W każdym powiecie i mieście, na dużych węzłach kolejowych i przystaniach decyzją Sztabu Generalnego tworzone zarządy komendantur. Komendanci powiatów i dużych miast (także na prawach województw) powoływani byli przez Rady Wojskowe Frontu, a w sztabach frontów utworzone oddziały do spraw komendantur wojennych, które sprawowały funkcje nadzorcze i kontrolne. Jedynie w zakresie operacyjnym (bojowym) w strefie armii komendanci powiatowi podlegali Radzie Wojskowej Armii. Komendantury gminne i w dużych miejscowościach (nie dotyczyło to miast na prawach powiatu) były powoływane przez Rady Wojskowe Armii z oficerów rezerwy. Podlegały one bezpośrednio powiatowym

³¹ *Ibidem*, dok. nr 51 (rozdz. 4), b.n. (oryginał dokumentu w: CAMO, f. 233, op. 2380, d. 34, k. 110–114). Konstantin Fiodorowicz Tielegin (1899–1981) – od 1918 r. w Armii Czerwonej / Radzieckiej, od 1919 r. członek partii komunistycznej. Funkcjonariusz polityczny NKWD od 1936 r. (w latach 1940–1941 w aparacie centralnym), w czasie II wojny światowej jeden z głównych dowódców Armii Czerwonej. Członek wielu Rad Wojskowych, w tym 1. FB. Wchodził w skład grupy dowódców wojskowych przyjmujących kapitulację III Rzeszy, a w latach 1945–1946 Rady Wojskowej Grupy Wojsk Radzieckich w Niemczech. Zwolniony z armii w stopniu generała porucznika w 1947 r., od 1948 represjonowany. W 1953 r. zwolniony z więzienia, zrehabilitowany i przywrócony do służby, *Советская военная администрация...*, s. 938.

³² W. Skóra, *Instrukcje dla komendantów...*, s. 741–744.

³³ F. Zbiniewicz, *Pomoc Armii Radzieckiej dla Polski w świetle dokumentów z lat 1944–1945*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1968, nr 1, s. 358–359.

³⁴ G. Baziur, *op. cit.*, s. 18.

³⁵ Siergiej Matwiejewicz Sztemienko (1907–1976) – generał armii. W wojsku od 1926 r., od 1940 r. w Sztabie Generalnym Armii Czerwonej (od 1942 – naczelnik Zarządu Operacyjnego, a w latach 1948–1952 – szef), *Советско-американские отношения. 1939–1945*, red. Б.И. Жилиев, В.И. Савченко, Москва 2004, s. 684.

³⁶ Aleksiej Inokientiewicz Antonow (1896–1962) – w Armii Czerwonej od 1919 r., generał armii (1943). Od lutego 1945 r. szef Sztabu Generalnego Armii Czerwonej oraz członek Najwyższego Naczelnego Dowództwa sił zbrojnych ZSRS, *СВАГ и немецкие органы...*, s. 646.

komendantom wojennym, a w strefie operacyjnej Radom Wojskowym Armii, ale za pośrednictwem tychże komendantów. Komendantów stacji kolejowych i przystani wyznaczał Naczelnik Transportu Wojskowego, a ich zwierzchnikami byli naczelnicy służb tyłu armii i frontu. Instrukcja szczegółowo określała zakres zadań, praw i obowiązków komendantów³⁷.

Przed wydaniem powyższej instrukcji zarządzanie frontowymi komendanturami wojskowymi odbywało się poprzez Wydział Księgowości i Kadr Sztabu Frontu³⁸. W listopadzie 1944 r. w strukturach Sztabu 1. FB wydzielono Oddział do spraw komendantur wojennych, którym kierował płk Szestakow.

Na podstawie instrukcji z 10 października 1944 r. były wydawane inne dokumenty, jak np. szyfrowana depesza 3. FB z 12 października 1944 r. skierowana do podległych armii o tworzeniu nieetatowych komendantur armijnych. Zarządzanie nimi powierzono sekcjom służby komendanckiej w sztabach armii³⁹.

Rozpoczęcie ofensywy styczniowej i przesuwanie frontu w kierunku zachodnim, ku terytorium III Rzeszy, spowodowało konieczność wydawania dokumentów odnoszących się do tworzenia komendantur na ziemiach nowych. Najważniejszy był, wspomniany już wcześniej, Dekret GOKO nr 7558 z 20 lutego 1945 r. wydany dla 1. i 2. FB oraz 1. FU⁴⁰.

Wydawane były także rozkazy takie jak np. rozkaz nr 5 z 15 kwietnia 1945 r. skierowany do formacji 1. FB. Miał on określać ramy działalności komendantur i ich obowiązki w zakresie organizowania administracji⁴¹.

Zakres uprawnień polskich władz cywilnych na tym obszarze został ostatecznie ustalony na konferencji w Warszawie, która odbyła się 28 maja 1945 r. Pełnomocnicy rządu przejęli pełną odpowiedzialność za sprawy cywilne (w tym kwestie bezpieczeństwa publicznego), opiekę nad Polakami i zwierzchność nad ludnością niemiecką. W kompetencjach sowieckich komendantur wojskowych pozostały szpitale wojskowe i garnizony oraz zakwaterowanie i aprowizacja wojsk powracających po zakończeniu działań wojennych. Podjęto także decyzję o obsadzeniu granicy zachodniej przez polskie wojsko⁴².

3 czerwca 1945 r. marszałek Rokossowski, dowódca 2. FB wydał dyrektywę, na mocy której komendanci wojenni w Okręgu Pomorze Zachodnie w ciągu 10 dni mieli przekazać władzę (poza sprawami wojskowymi) administracji polskiej⁴³.

³⁷ W. Skóra, *Instrukcje dla komendantów...*, s. 745–750; Г.В. Крети́нин, *Военные комендатуры 3-го...*, s. 68.

³⁸ Г.В. Крети́нин, *Военные комендатуры 3-го...*, s. 68.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Русский архив. Великая Отечественная...*, dok. nr 55 (rozdz. 4), b.n. (oryginał dokumentu w: CAMO, f. 148, op. 3763, d. 164, k. 19–22).

⁴¹ Faksymile rozkazu (niestety w jakości niepozwalającej na odczytanie całej treści), zob. K. Golczewski, *Pomorze Zachodnie na przełomie dwu epok 1944–1946*, Poznań 1964, s. 90–91.

⁴² G. Baziur, *op. cit.*, s. 27.

⁴³ *Ibidem*, s. 28.

Praktyka pokazała, że kwestia definicji „spraw wojskowych” leżała w gestii komendantów.

W tym czasie zlikwidowane zostały rady wojskowe frontów (1., 2., 3. FB i 1. FU), a 10 czerwca na bazie 2. FB utworzona została PGW⁴⁴. Ona też przejęła sprawy związane z obecnością wojsk sowieckich w Polsce, w tym komendantur wojskowych, które podporządkowano Zarządowi Tyłów PGW.

Komendantury wojskowe 1. Frontu Białoruskiego w świetle dokumentów archiwalnych

Na piśmie skierowanym przez płk. Szestakowa do Rady Wojskowej 1. FB w sprawie tworzenia komendantur w województwie poznańskim znajduje się adnotacja gen. por. Tielegina opatrzona datą 19 stycznia 1945 r. Zarówno treść pisma, jak i uwagi Tielegina odnoszą się do procedur związanych z wydawaniem dokumentów dotyczących powstania komendantur⁴⁵. Niezależnie od siebie sporządzano je na poziomie frontów i GSzKA, co potwierdzają materiały archiwalne z różnych obszarów Polski. W styczniowym piśmie Tielegin nakazał wydanie pilnego rozkazu i wysłanie szyfrogramu w celu uzyskania dyrektywy GSzKA. Prosił też o dostarczenie samolotem stosownych pieczęci i druków oraz wskazał datę rozpoczęcia działalności wymienionych w piśmie komendantur wojskowych⁴⁶.

Nie udało się ustalić numeru i treści wspomnianej dyrektywy GSzKA, ale w materiałach archiwalnych zachował się stosowny dokument 1. FB. Był to rozkaz nr 003 „O sformowaniu zarządów miejskich i powiatowych komendantur wojskowych” na terenie województwa poznańskiego. Wydano go 21 stycznia 1945 r., a podpisany został przez dowódcę frontu marszałka Gieorgija Konstantynowicza Żukowa, członka Rady Wojskowej 1. FB gen. por. Tielegina i naczelnika sztabu 1. FB Malinina. Jako podstawę prawną wskazano w nim – wielokrotnie przywoływany w polskiej historiografii – dekret GOKO nr 6269 z 29 lipca 1944 r. W rozkazie wymieniono numery przydziału etatów dla poszczególnych komendantur, pisano także o zapewnieniu koni, samochodów i innych niezbędnych środków. Za tworzenie komendantur wojskowych bezpośrednio odpowiadał szef Oddziału ds. komendantur frontowych płk Szestakow⁴⁷. W rozkazie nr 003 wymienione zostały fragmenty województw poznańskiego i pomorskiego. Zostały one zajęte

⁴⁴ *Ibidem*. Zob. także: *Русский архив. Великая Отечественная...*, dok. nr 69 (rozdz. 4), b.n. (oryginał dokumentu w: CAMO, f. 96, op. 2071, d. 37, k. 160).

⁴⁵ GARE, f. 7317, op. 9, d. 31, Pismo płk. Szestakowa o tworzeniu komendantur na terenie województwa poznańskiego, 19 I 1945, k. 33.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*, Rozkaz nr 003 O sformowaniu zarządów miejskich i powiatowych komendantur wojskowych na terenie województwa poznańskiego, 21 I 1945, k. 35–36.

przez ACz pomiędzy 21 a 27 stycznia (jedynie w Poznaniu walki o Cytadelę trwały do 23 lutego). W tym przypadku proces formalnego i praktycznego tworzenia sowieckiej administracji wojskowej przebiegał równolegle (i niemal równocześnie).

Treść tego typu rozkazów i dyrektyw nie jest przywoływana w polskiej literaturze tematu. We frontowych dokumentach archiwalnych spotykamy natomiast ich numery. Rozpoczęciu działalności etatowych komendantur wojennych na terytorium Niemiec (m.in. Frankfurt nad Odrą, Eberswalde i Küstrin – Kostrzyn nad Odrą) towarzyszył rozkaz nr 0011 z 1 marca 1945 r. wydany siłom 1. FB oraz dyrektywa nr ORG/6/8578 GSzKA (brak wskazania daty)⁴⁸. W odniesieniu do zorganizowania zarządów komendantur wojskowych, takich miast jak np. Kolberg (Kołobrzeg) czy Belgard (Białogard) można podać numer dyrektywy GSzKA –ORG/6/8721 z 4 kwietnia 1945 r.

Sieć komendancka na ziemiach polskich była tworzona od lipca–sierpnia 1944 r. W raporcie Rady Wojennej 1. FB z października 1944 r. pisano, że po pierwszym, organizacyjnym okresie, którego niestety bliżej nie scharakteryzowano, wprowadzono zmiany w strukturze organizacyjnej komendantur wojskowych. W miejscowościach – siedzibach gmin i magistratów, tworzone komendatury gminne i miejskie nadzorowane przez komendatury powiatowe, które podlegały Radom Wojskowym Frontów⁴⁹.

W sowieckich dokumentach dotyczących struktury sieci komendanckiej 1. FB odnoszono się do przedwojennych podziałów administracyjnych Polski i Niemiec. Analiza dokumentów wskazuje jednak, że nie był to stan aktualny na rok 1939, ponieważ nie uwzględniono części zmian, jakie miały miejsce w latach trzydziestych XX w.⁵⁰ W archiwaliach znajdziemy wiele przykładów to potwierdzających, np. Opoczno był przypisane do województwa kieleckiego, a w 1939 r. stanowiło część łódzkiego (więcej: zob. tab. 2, 4). W mniejszym stopniu odnosi się to do ziem ZZiP. W dokumentach z początkowego okresu komendantury z tego obszaru były często zestawiane pod ogólnym hasłem: „Niemcy”. Należy jednak mieć na uwadze powyższe zastrzeżenia przy analizie lub poszukiwaniu źródeł dotyczących poszczególnych miejscowości, w których funkcjonowały niższe ogniwa sowieckiej administracji (podległe komendanturom powiatowym). Przyjęta w polskiej literaturze tematu teza, że lokalizacja poszczególnych typów komendantur pokrywała się z podziałem administracyjnym Polski i Niemiec, jest więc z zasady słuszna, ale z zastrzeżeniami poczynionymi wyżej.

⁴⁸ *Ibidem*, Notatka płk. Szestakowa w sprawie zatwierdzenia komendantur w Niemczech, 23 III 1945, k. 58. Rozkaz informował o sformowaniu 49 komendantur, a dyrektywa jedynie 36.

⁴⁹ *Русский архив. Великая Отечественная...*, dok. nr 28 (rozdz. 4), b.n. (oryginał dokumentu w: CAMO, f. 500, op. 3393, d. 3, k. 245–277).

⁵⁰ Zdarzały się nawet dokumenty, w których wprost odnoszono się do podziału z 1934 r., zob. GARE, f. 7317, op. 9, d. 31, Pisma w sprawie komendantur na terenie Polski, 22 X 1944, k. 50–53.

Sieć komendancka 1. FB mogła – i zazwyczaj tak było – obejmować jedynie część danego województwa czy rejencji, być może także powiatów, co wynikało przede wszystkim z przyjętych granic operacyjnych poszczególnych frontów. W Polsce podzielona ona była na województwa i złożona z komendantur powiatowych (ros. *yezð*) oraz komendantur miejskich (ros. *zopod*) w dużych / głównych miastach. Placówkom powiatowym podlegały komendantury gminne (ros. *волость*) zlokalizowane w miastach i wsiach. Komendantury w dużych miastach mogły mieć w swoich strukturach komendantury dzielnicowe (ros. *участки*). Podobnie wyglądała struktura na ziemiach niemieckich, choć w odniesieniu do nich używano nieco innej terminologii. Rejencje określane były jako okręgi (ros. *округ*). Podlegały im komendantury w dużych miastach oraz obwodowe (ros. *районне*), co odpowiadało komendanturom powiatowym na ziemiach starych. Zarządom powiatowym zaś – komendantury gminne, mające swoje siedziby w mniejszych miastach i wsiach. Komendantury miejskie mogły być dzielone na mniejsze jednostki. I tak np. Berlin podzielono na 20 dzielnic, a w ich ramach wyznaczono kolejne 42 komendantury cząstkowe⁵¹. Na omawianym obszarze było zaledwie kilka takich komendantur, np. Poznań (z sześcioma komendanturami dzielnicowymi)⁵², Szczecin⁵³ i prawdopodobnie Stargard (cztery)⁵⁴.

Latem 1945 r. w dokumentach opisujących sieć komendancką zaczęto używać podziału na Polskę i Niemcy lub pojęcia „grupa” (ros. *группа*). Wymieniano grupy: zachodniodrzańską i wschodniolubelską; wschodniodrzańską; pograniczną; poznańską i warszawską⁵⁵. Były one dzielone na województwa i okręgi (lub rzadziej: tylko okręgi), np. grupa warszawska obejmowała dwa województwa (warszawskie i lubelskie)⁵⁶.

Kolejna zmiana nazewnictwa jest zauważalna w dokumentach z połowy czerwca 1945 r. Dla ziem na zachód od linii Odry (z włączeniem jednak nielicznych, wybranych miejscowości leżących w obecnych granicach Polski) zaczęto używać nazw: grupa północna, centralna i południowa⁵⁷.

⁵¹ *Ibidem*, Informacja o komendanturach powiatowych i obwodowych na terytorium Polski i Niemiec – stan na 1 VI 1945 r., 31 V 1945, k. 168.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ Z. Misztal, *Pomoc Armii Radzieckiej w utworzeniu administracji polskiej na Ziemiach Zachodnich*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1985, nr 1–2, s. 149.

⁵⁴ GARF, f. 7317, op. 9, d. 31, Liczebność załóg komendantur na terenie Niemiec, 29 III 1945, k. 57.

⁵⁵ *Ibidem*, Informacja o komendanturach powiatowych i obwodowych na terytorium Polski i Niemiec – stan na 1 VI 1945 r., 31 V 1945, k. 168; Spis komendantur 1. FB na dzień 1 VI 1945 r., 31 V 1945, k. 169–172.

⁵⁶ *Ibidem*, Informacja o komendanturach powiatowych i obwodowych na terytorium Polski i Niemiec – stan na 1 VI 1945 r., 31 V 1945, k. 168.

⁵⁷ *Ibidem*, Spis obwodowych i miejskich (samodzielnych) komendantur wojskowych, 21 VI 1945, k. 137; Spis komendantur wojskowych GOWR – stan na 15 VI 1945 r., czerwiec 1945, k. 145–153.

Proces tworzenia komendantur wojskowych, niezależnie od procedur formalnych i wydawania dokumentów nadających im status placówek czynnych, miał przede wszystkim wymiar praktyczno-organizacyjny. Okres przygotowawczy wyprzedzał w czasie moment zajęcia danego terytorium przez ACz i był bardzo różny. Mógł wynosić kilka dni, tygodni a nawet miesięcy, co w dużej mierze było zależne od postępów operacji militarnych. Dokument z 22 października 1944 r. podpisany przez ppłk. Antonowa, naczelnika Wydziału Służby Komendanckiej 1. FB stanowi tego przykład. Wymienione w nim powiaty zostały przejęte z rąk niemieckich mniej więcej trzy miesiące później⁵⁸. Zdecydowanie krócej trwało to w przypadku miejscowości zajmowanych zimą i wiosną 1945 r.

Z wyprzedzeniem planowano strukturę terytorialną sieci, wyznaczano miejscowość – siedzibę zarządu komendantury powiatowej oraz liczbę podległych jej placówek w terenie. Z reguły wskazywano nazwisko komendanta wojennego, określano liczebność załogi i uzgadniano, z jakich formacji ma się ona rekrutować. W okresie poprzedzającym rozpoczęcie działalności komendantury szkolono nowych dowódców, czasami także oficerów. Wysyłano ich do miejsc dyslokacji w bliskości aktualnej linii frontu, w których oczekiwali na możliwość objęcia funkcji. Do dyspozycji komendantów przekazywano także niezbędne wyposażenie i środki transportu.

W pierwszej kolejności uruchamiano komendantury powiatowe / obwodowe i w samodzielnych miastach. Tworzenie dalszych ogniw było kolejnym krokiem. Sam fakt wymieniania w dokumentach nazwy komendantury, nawet jeśli był on uzupełniony o nazwisko komendanta lub innych żołnierzy czy liczebność załogi, mimo że może sugerować jej pełną działalność, nie zawsze jest jednak tego świadectwem.

Tworzenie i likwidacja sieci komendantur wojskowych 1. Frontu Białoruskiego

W nocy z 3 na 4 stycznia 1944 r. ACz przekroczyła przedwojenną polską granicę wschodnią. W lipcu – zajęła pierwsze miejscowości leżące na obecnym terytorium Polski. Do września 1944 r. był to obszar województw (lub ich fragmentów): lubelskiego, białostockiego, rzeszowskiego, warszawskiego i kieleckiego. W części pokrywał się on z obszarem operacyjnym 1. FB.

Z raportu Rady Wojskowej 1. FB z października 1944 r. wynika, że latem funkcjonowało siedemnaście powiatowych komendantur wojskowych (z czego wymieniono nazwy czterech powiatów: chełmskiego, siedleckiego, lublińskiego

⁵⁸ *Ibidem*, Pisma w sprawie komendantur na terenie Polski, 22 X 1944, k. 50–53.

i łukowskiego), którym podlegały 283 komendantury w miastach i gminach⁵⁹. Łącznie w tym czasie na terenie Polski, tylko w obrębie strefy nadzorowanej przez 1. FB, działało aż trzysta komendantur wojskowych.

Następny wykaz wskazuje na stan sieci komendanckiej 1. FB na 1 stycznia 1945 r. i pochodzi z zasobu GARF⁶⁰. Wymieniono w nim jednak tylko czternaście czynnych komendantur powiatowych⁶¹. Dziewięć z nich funkcjonowało na terenie województwa lubelskiego w następujących powiatach: Biała Podlaska, Chełm, Lubartów, Lublin, Łuków, Puławy, Radzyń, Siedlce i Włodawa. Pozostałe pięć – w województwie warszawskim: Garwolin, Mińsk Mazowiecki, Radzymin, Sokołów Podlaski, Węgrów. Każdej z tych komendantur podlegało od jednej do trzech komendantur miejskich oraz od dziewięciu do 22 gminnych. Tamtejsza struktura komendancka złożona była z 260 placówek, w tym czternastu komendantur powiatowych oraz 28 miejskich i 218 gminnych⁶² (zob. tab. 1). Dokumenty nie przynoszą odpowiedzi na pytanie, czy pomiędzy końcem sierpnia a październikiem 1944 r. zaszły zmiany w sieci komendantur 1. FB, czy może nastąpił błąd i w piśmie zwyczajnie ominięto cztery komendantury powiatowe wraz z podległymi im placówkami, co łącznie mogło dać liczbę właśnie około czterdziestu komendantur.

W czasie, gdy na zajętych już terytoriach Polski działały pierwsze komendantury wojenne, równocześnie planowano sieć komendancką 1. FB dla kolejnych obszarów. Dotyczyło to pozostających nadal w rękach niemieckich części czterech województw: warszawskiego, kieleckiego, łódzkiego i poznańskiego. Ogółem w październiku 1944 r. zakładano, że powstaną tam komendantury dla kolejnych: 38 powiatów, 119 (122 – wartość podana w dokumencie zawierająca błąd rachunkowy) miast, 538 (537) gmin. Łącznie więc planowano, tylko w tej części Polski, uruchomienie kolejnych 695 (697) komendantur wojskowych różnego szczebla⁶³ (zob. tab. 2). Realizacja tego zamierzenia została jednak czasowo wstrzymana. Latem 1944 r. ACz zatrzymała się na kilka miesięcy na linii Wisły. Dopiero od 12 stycznia 1945 r., a więc od momentu rozpoczęcia ofensywy wiślańsko-odrzańskiej siłami 1. i 2. FB oraz 1. FU, ponownie zaczęła przesuwac się na zachód, w kierunku Berlina.

⁵⁹ *Русский архив. Великая Отечественная...*, dok. nr 28 (rozdz. 4), b.n. (oryginał dokumentu w: CAMO, f. 500, op. 3393, d. 3, k. 245–277).

⁶⁰ GARF, f. 7317, op. 9, d. 31, Spis komendantur wojennych 1. FB, 5 I 1945, k. 3–5.

⁶¹ Wśród brakujących mogły być komendantury obwodowe w Krasnymstawie, Hrubieszowie i Tomaszowie Lubelskim. Wszystkie one zostały wymienione w dokumentach 1. FB z 18 X 1944 i 22 V 1945 r. Zob. *Русский архив. Великая Отечественная...*, dok. nr 32, nr 66 (rozdz. 4), b.n. (oryginał dokumentu w: CAMO, f. 233, op. 2374, d. 29, k. 2–7; f. 233, op. 2374, d. 162, k. 1–5).

⁶² GARF, f. 7317, op. 9, d. 31, Spis komendantur wojennych 1. FB, 5 I 1945, k. 4–5.

⁶³ *Ibidem*, Pisma w sprawie komendantur na terenie Polski, 22 X 1944, k. 50–53.

Tabela 1. Komendantury powiatowe (czynne). Stan na 1 stycznia 1945 r.

Komendantura powiatowa	W tym:		Nazwa województwa – stan na 1939 r.
	miasta	gminy	
Biała Podlaska	3	21	lubelskie
Chełm	1	13	lubelskie
Lubartów	2	14	lubelskie
Lublin	1	15	lubelskie
Łuków	3	17	lubelskie
Puławy	2	17	lubelskie
Radzyń [Podlaski]	2	14	lubelskie
Siedlce	3	22	lubelskie
Włodawa	3	14	lubelskie
Garwolin	2	19	warszawskie
Mińsk Mazowiecki	2	17	warszawskie
Radzymin	2	9	warszawskie
Sokołów [Podlaski]	1	12	warszawskie
Węgrów	1	14	warszawskie
Razem	28	218	

Źródło: oprac. własne na podstawie: GARE, f. 7317, op. 9, d. 31, k. 4–5.

Tabela 2. Komendantury powiatowe (planowane). Stan na 22 października 1944 r.

Komendantura powiatowa	W tym:		Nazwa województwa wg dokumentu (1934) / stan na 1939 r.
	miasta	gminy	
Gostynin	2	11	warszawskie
Grójec	4	18	warszawskie
Kutno	3	12	warszawskie / łódzkie 1939
Łowicz	1	11	warszawskie / łódzkie 1939
Płock	2	15	warszawskie
Rawa Mazowiecka	3	14	warszawskie / łódzkie 1939
Skierniewice	1	8	warszawskie / łódzkie 1939
Sochaczew	1	10	warszawskie
Warszawa	5	26	warszawskie
Ogółem woj. warszawskie:	22	125	
Ilża	2	21	kieleckie

Tabela 2. cd.

Komendantura powiatowa	W tym:		Nazwa województwa wg dokumentu (1934) / stan na 1939 r.
	miasta	gminy	
Końskie	4	18	kieleckie / łódzkie 1939
Kozienice	2	19	kieleckie
Opoczno	1	22	kieleckie / łódzkie 1939
Radom	2	22	kieleckie
Ogółem woj. kieleckie:	11	102	
Brzeziny	4	15	łódzkie
Kalisz	3	20	łódzkie / poznańskie 1939
Koło	3	13	łódzkie / poznańskie 1939
Konin	8	26	łódzkie / poznańskie 1939
Łask	2	18	łódzkie
Łęczyca	3	15	łódzkie
Łódź	5	16	łódzkie
Piotrków [Trybunalski]	3	21	łódzkie
Sieradz	5	19	łódzkie
Turek	3	19	łódzkie / poznańskie 1939
Wieluń	3	25	łódzkie
Ogółem woj. łódzkie:	42	207	
Gostyń	3	6	poznańskie
Jarocin	3	8	poznańskie
Kępno	4	12	poznańskie
Kościan	5	10	poznańskie
Krotoszyn	6	8	poznańskie
Leszno	3	7	poznańskie
Ostrów [Wlkp.]	4	12	poznańskie
Poznań	3	11	poznańskie
Rawicz	5	5	poznańskie
Śrem	2	7	poznańskie
Środa	2	7	poznańskie
Wolsztyn	2	6	poznańskie
Września	2	5	poznańskie
Ogółem woj. poznańskie:	44	104	

Źródło: oprac. własne na podstawie: GARF, f. 7317, op. 9, d. 31, k. 52–53.

Kolejny dokument sporządzono z datą 1 stycznia 1945 r. i choć nadal dotyczył on sieci planowanej, to jednak, z uwagi na postępy działań militarnych, jej rzeczywiste tworzenie rozpoczęło się zaledwie dwa tygodnie później. Wykaz obejmował te same województwa z pewnymi jednakże zmianami. Dotyczyły one przede wszystkim województwa poznańskiego – nie ujęto w nim aż kilkunastu komendantur powiatowych. Były to: Gostyń, Jarocin, Kępno, Kościan, Krotośzyn, Ostrów Wielkopolski, Poznań, Rawicz, Śrem, Środa, Wolsztyn, Września. Wymieniono natomiast, prawdopodobnie omyłkowo pominiętą w październiku, komendanturę powiatową w Błoniach. Planowana sieć złożona była z 556 komendantur (27 powiatowych, 82 miejskich i 447 gminnych)⁶⁴ (zob. tab. 3).

W styczniu 1945 r. wojska 1. FB przesunęły się dalej na zachód województwa poznańskiego oraz w kierunku południowej części województwa pomorskiego. Najpóźniej 19 stycznia sporządzono dokument, na podstawie którego wydano rozkazy o utworzeniu (z dniem 25 stycznia) kolejnych komendantur. Pisano o powstaniu zarządów komendantur w dwóch dużych miastach: Bydgoszczy i Poznaniu, a także zarządów komendanckich w 22 powiatach i podległych im komendantur gminnych (w miastach i wsiach) (zob. tab. 4). Łącznie dawało to liczbę 258 komendantur⁶⁵. Tę samą treść, z jednym wyjątkiem, zawierał rozkaz nr 003 z 21 stycznia skierowany do wojsk 1. FB. Ominięto w nim tylko komendanturę powiatową w Gostyniu⁶⁶. Zapewne oznaczało to jednak tylko przesunięcie o kilka dni daty wydania rozkazów o jej formowaniu.

Najpóźniej na początku lutego 1945 r., w związku z postępem działań wojennych, projektowano lokalizację i strukturę komendantur 1. FB na terenie wschodnich prowincji Niemiec. Pierwsze, znane dokumenty, w których wymieniono miejscowości wchodzące w jej skład, pochodzą właśnie z tego miesiąca (są datowane na 6⁶⁷, 9⁶⁸ i 10 lutego 1945 r.⁶⁹). Najpełniejszy jest ten ostatni.

Obejmuje on zarówno komendantury czynne (na ziemiach starych), jak i rezerwowe, a więc dopiero planowane (na ziemiach nowych). Pierwsze zestawiono w podziale na dwa województwa: łódzkie i poznańskie. Drugie – jako po prostu

⁶⁴ *Ibidem*, Spis komendantur wojennych 1. FB, 5 I 1945, k. 4–5.

⁶⁵ *Ibidem*, Informacja o komendanturach w województwie poznańskim, styczeń 1945, k. 32; Pismo płk. Szestakowa o tworzeniu komendantur na terenie województwa poznańskiego, 19 I 1945, k. 33; Spis miast i powiatów województwa poznańskiego, w których będą sformowane komendantury, k. 34.

⁶⁶ *Ibidem*, Rozkaz nr 003 O sformowaniu zarządów miejskich i powiatowych komendantur wojskowych na terenie województwa poznańskiego, 21 I 1945, k. 35–36.

⁶⁷ *Ibidem*, Spis komendantur wojskowych na terytorium Polski i Niemiec – stan na 6 II 1945 r., 8 II 1945, k. 27–29.

⁶⁸ *Ibidem*, Spis miejskich i obwodowych komendantur wojskowych na terytorium Niemiec – stan na 9 II 1945 r., 10 II 1945, k. 22–23.

⁶⁹ *Ibidem*, Spis komendantur wojskowych na terytorium Polski i Niemiec – stan na 10 II 1945 r., 11 II 1945, k. 24–26.

położone na terytorium Niemiec. Wykaz komendantur powiatowych przypisanych do województwa łódzkiego jest zaskakujący. Dotąd były one wymieniane w dokumentach z GARF jako wchodzące w skład aż czterech różnych województw. Są to w dodatku powiaty pograniczne dla łódzkiego – może więc jest to ślad nowego podziału sieci sowieckich komendantur?

Tabela 3. Komendantury powiatowe (planowane). Stan na 1 stycznia 1945 r.

Komendantura powiatowa	W tym:		Województwo – wg podziału administracyjnego w 1939 r.
	miasta	gminy	
Błonie	4	14	warszawskie
Gostynin	2	11	warszawskie
Grójec	4	18	warszawskie
Płock	2	15	warszawskie
Sochaczew	1	10	warszawskie
Warszawa	5	21	warszawskie
Brzeziny	4	15	łódzkie
Ilża	2	21	kieleckie
Kozienice	2	19	kieleckie
Radom	2	20	kieleckie
Końskie	4	18	łódzkie
Kutno	3	12	łódzkie
Łask	2	18	łódzkie
Łęczyca	3	15	łódzkie
Łowicz	1	11	łódzkie
Łódź	5	16	łódzkie
Opoczno	1	22	łódzkie
Piotrków [Trybunalski]	3	20	łódzkie
Rawa Mazowiecka	3	14	łódzkie
Sieradz	5	19	łódzkie
Skierniewice	1	8	łódzkie
Wieluń	3	25	łódzkie
Kalisz	3	20	poznańskie
Koło	3	13	poznańskie
Konin	8	26	poznańskie
Leszno	3	7	poznańskie
Turek	3	19	poznańskie
Razem	82	447	

Źródło: oprac. własne na podstawie: GARF, f. 7317, op. 9, d. 31, k. 4–5.

Tabela 4. Sieć komendantur wojskowych w powiatach województwa poznańskiego utworzonych 25 stycznia 1945 r.

Komendantura powiatowa	Nazwa województwa wg dokumentu / stan na 1939 r.	W tym:		
		miejskie	wiejskie	ogółem
Bydgoszcz	poznańskie / pomorskie 1939	3	10	13
Chodzież	poznańskie	4	6	10
Czarnków	poznańskie	2	5	7
Gniezno	poznańskie	3	9	12
Gostyń	poznańskie	3	6	9
Inowrocław	poznańskie	1	6	7
Jarocin	poznańskie	3	8	11
Kościan	poznańskie	5	10	15
Międzychód	poznańskie	2	5	7
Mogilno	poznańskie	5	9	14
Nowy Tomyśl	poznańskie	6	9	15
Oborniki	poznańskie	3	5	8
Poznań	poznańskie	3	11	14
Szamotuły	poznańskie	4	10	14
Szubin	poznańskie / pomorskie 1939	4	7	11
Śrem	poznańskie	5	6	11
Środa	poznańskie	2	7	9
Wągrowiec	poznańskie	3	7	10
Wolsztyn	poznańskie	2	6	8
Września	poznańskie	2	5	7
Wyrzysk	poznańskie / pomorskie 1939	6	7	13
Żnin	poznańskie	2	7	9
Razem		73	161	234

Źródło: oprac. własne na podstawie: GARF, f. 7317, op. 9, d. 31, k. 34.

W województwie łódzkim wykazano 21 komendantur, w tym jedną samodzielną w dużym mieście. Pozostałych dwadzieścia miało status jednostek powiatowych. Były to: Brzeziny, Kutno, Łask, Łęczyca, Łowicz, Łódź, Opoczno, Rawa Mazowiecka i Skierniewice – wszystkie położone w 1939 r. w województwie łódzkim; Ilża, Kozienice, Radom – w rzeczywistości województwo kieleckie; Błonie, Gostynin, Grójec, Sochaczew – województwo warszawskie; Kalisz, Koło, Konin, Turek – województwo poznańskie. Oprócz nich w zestawieniu znalazła się także komendantura miejska w Łodzi. Do województwa poznańskiego przypisano dwie komendantury w miastach (Poznań, Bydgoszcz) i 23 powiatowe. Były to powiaty

poznańskie: Chodzież, Czarneków, Gniezno, Gostyń, Jarocin, Kościan, Leszno, Międzychód, Mogilno, Nowy Tomyśl, Oborniki, Poznań, Szamotuły, Śrem, Środa, Wągrowiec, Wolsztyn, Września, Żnin. Włączono do niego także cztery powiaty z województwa pomorskiego: Bydgoszcz, Inowrocław, Szubin i Wyrzysk⁷⁰.

Lista z 10 lutego 1945 r., jak wskazano w jej tytule, obejmowała też terytorium Niemiec. Ujęto na niej cztery komendantury w dużych miastach: Berlin, Eberswalde i Frankfurt oraz Schneidemühl (Piła). Wymieniono także dwadzieścia komendantur obwodowych z niemieckich prowincji Pomorze (Pommern) i Brandenburgia. Wśród nich było piętnaście z przyszłych ZZiP. Były to położone na Pomorzu: Arnswalde (Choszczno), Deutsch Krone (Wałcz), Flatow (Złotów), Friedeberg (Strzelce Krajeńskie), Pyritz (Pyrzyce), Schönlanke (Trzcianka) i Piła. Z dawnej prowincji Brandenburg wymieniono: Königsberg (Chojna), Landsberg (Gorzów Wlkp.), Meseritz (Międzyrzecz), Reppen (Rzepin), Schwerin (Skwierzyna), Soldin (Myślibórz), Zielenzig (Sulęcín), Züllichau (Sulechów). Lista obejmowała też te obwody, które po zakończeniu wojny ostatecznie pozostały w granicach Niemiec: Frankfurt, Seelow (siedziba powiatu Lebus), a także Angermünde, Beeskow, Freienwalde (siedziba powiatu Oberbarnim)⁷¹.

W literaturze panuje pogląd, że pierwsze sowieckie komendantury wojskowe na ziemiach nowych powstały z początkiem lutego 1945 r. Z dużym prawdopodobieństwem należy przyjąć, że większość z wymienionych wyżej komendantur obwodowych funkcjonowała już 10 lutego 1945 r. W rękach niemieckich pozostawały natomiast Piła, Choszczno, Pyrzyce i Wałcz. Na liście brakuje także obwodu Schwiebus (Świebodzin), co wynika z tego, że w lutym prawdopodobnie podlegał on komendanturze obwodowej w Sulechowie.

Kolejny dokument z GARF nosi datę 3 marca i odnosi się tylko do ziem niemieckich. Wymienione tam miejscowości leżały na terenie Pomorza i Brandenburgii i poza nielicznymi wyjątkami znalazły się w powojennych granicach Polski. Na wykazie ujęto cztery komendantury w dużych miastach (z interesującego nas obszaru była to Piła) oraz dwadzieścia obwodowych (w tym dwie z siedzibami obecnie po niemieckiej stronie, tj. Seelow i Angermünde). To zestawienie było jednak bardziej szczegółowe niż poprzednie, ponieważ zawierało również listę komendantur w miastach wchodzących w skład poszczególnych obwodów. W sumie wymieniono 64 komendantury, z czego aż 56 na ziemiach nowych. Wśród nich były obwody, które pojawiły się po raz pierwszy, tj. Greifenhagen (Gryfino), Neustettin (Szczecinek), Naugard (Nowogard) i Saatzig (Szadzko). Siedziby dwóch ostatnich były zlokalizowane w Massow (Maszewo) i Stargard [i. Pom.] (Stargard) (zob. tab. 5)⁷².

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Ibidem*. W przypadku identyfikacji obwodu Freienwalde musimy też brać pod uwagę miejscowość o tej samej nazwie w pomorskim powiecie szadzkim (Kreis Saatzig).

⁷² *Ibidem*, Spis komendantów wojskowych w Niemczech, 3 III 1945, k. 41–43.

Tabela 5. Wykaz komendantur na ziemiach nowych. Stan na 3 marca 1945 r.

Komendantury obwodowe	Podległe miejscowości	Nazwa polska
Landsberg		Gorzów Wlkp.
	Vietz	Witnica
	Dühringshof	Bogdaniec
Schwerin		Skwierzyna
Meseritz		Międzyrzecz
	Neu Tirschtiegel	Trzciel
	Betsche	Pszczew
Zielenzig		Sulęcín
	Sternberg	Torzým
	Sonnenburg	Słońsk
	Königswalde	Lubniewice
	Blesen	Bledzew
Reppen		Rzepin
	Drossen	Ośno Lubuskie
	Ziebingen	Cybinka
	Fürstenberg?	?
Seelow		–
	Küstrin	Kostrzyn nad Odrą
	Müncheberg	–
	Göritz	Górzycza
Soldin		Myślibórz
	Berlinchen	Barlinek
	Lippehne	Lipiany
Königsberg		Chojna
	Bad Schönfließ	Trzcińsko Zdrój
	Neudamm	Dębno
	Bärwalde	Mieszkowice
	Mohrin	Moryń
Deutsch Krone		Wałcz
	Schloppe	Człopa
	Jastrow	Jastrowie
	Tütz	Tuczno

Tabela 5. cd.

Komendantury obwodowe	Podległe miejscowości	Nazwa polska
	Märkisch Friedland	Mirosławiec
Flatow		Złotów
	Krojanke	Krajenka
Schönlanke		Trzcianka
	Kreuz	Krzyż
Arnswalde		Choszczno
	Neuwedell	Drawno
	Bernstein	Pelczyce
	Marienwalde	Bierzwnik
Friedeberg		Strzelce Krajeńskie
	Woldenberg	Dobiegniew
	Driesen	Drezdenko
Pyritz		Pyrzyce
	Dölitze	Dolice
	Fiddichow	Widuchowa
	Bahn	Banie
Angermünde		–
	Schwedt	–
Züllichau – Schwiebus		Sulechów – Świebodzin
	Züllichau	Sulechów
	Bomst	Babimost
	Unruhstadt	Kargowa
	Stentsch	Szczaniec
	Trebschen	Trzebiechów
Greifenhagen		Gryfino
Naugard	Massow	Nowogard; Maszewo
Saatzig	Stargard	Szadzko; Stargard
Neustettin		Szczecinek
miasto Frankfurt		–
miasto Schneidemühl		Piła
miasto Eberswalde		–
miasto Fürstenwalde		–

Źródło: oprac. własne na podstawie: GARE, f. 7317, op. 9, d. 31, k. 42–43.

Stan sieci komendanczej funkcjonującej w tym samym czasie na ziemiach starych przedstawiony został w piśmie z 5 marca 1945 r. Przygotowano je dla gen. płk. Siergieja Szatilowa, szefa Misji Wojskowej ZSRS w Polsce. Dokument zawierał listę 43 komendantur działających na ziemiach starych. Dwie z nich: Błonie i Kutno miały status powiatowych. Pozostałe to komendantury miejskie w następujących miejscowościach: Warszawa, Łódź, Radom, Łęczyca, Koło, Lublin, Włochy, Łask, Turek, Sochaczew, Łowicz, Siedlce, Chełm, Biała Podlaska, Mińsk Mazowiecki, Garwolin, Łuków, Puławy, Brzeziny, Kalisz, Konin, Poznań, Czarnków, Oborniki, Kościan, Szubin, Września, Śrem, Międzybóże, Jarocin, Chodzież, Żnin, Mogilno, Wyrzysk, Wolsztyn, Inowrocław, Nowy Tomyśl, Gniezno, Wągrowiec, Szamotuły, Środa⁷³.

Następny dokument nosi datę 23 marca 1945 r., ale odwołuje się do rozkazów z 1 marca tego roku. Zawiera on m.in. prośbę o zatwierdzenie komendatury wojennej miasta Kostrzyn nad Odrą oraz rezerwowych komendantur obwodowych i miejskich. Większość z nich leżała po zachodniej stronie Odry, jedynie Greifenberg (Gryfice) – na interesującym nas obszarze. Informowano także o komendanturach czynnych w takich obwodach jak: Białogard, Kołobrzeg, Szczecinek oraz obwodów i miast: Gryfice, Nowogard, Cammin (Kamień Pomorski), Dramburg (Drawsko Pomorskie), Falkenburg (Złocieniec), Gollnow (Goleniów), Labes (Łobez), Regenwalde (Resko), Schivelbeim (Świdwin), Tempelburg (Czaplinek), Treptow ([an der Rega] (Trzebiatów) i dopisane odręcznie Altdamm (Dąbie; obecnie dzielnica Szczecina) oraz Stettin (Szczecin)⁷⁴.

Z końca marca pochodzi jeszcze jeden wykaz komendantur wojskowych (28 obwodowych i jednej miejskiej z podległymi dzielnicami). W większości⁷⁵ zlokalizowane były one na dzisiejszym terytorium Polski, na Pomorzu Zachodnim i Ziemi Lubuskiej. Każdej z nich (zob. tab. 6) podlegało od 3 do 13 komendantur w terenie – łącznie 193⁷⁶.

W archiwaliach z GARF znajdują się dokumenty dotyczące nie tylko sieci wojskowych komendantur obwodowych, ale i komendantur miejskich. Obie funkcje w praktyce mogły być, przynajmniej na jakiś czas, łączone. Przykładem może być Stargard, dla którego znajdziemy dokumenty opatrzone nazwą lub stemplem zarówno „komendantury miasta i obwodu”, jak też obu nazw oddzielnie⁷⁷.

⁷³ GARF, f. 7317, op. 9, d. 30, Informacja o dyslokacji komendantur i komendantach wojskowych w Polsce, 5 III 1945, k. 21–23.

⁷⁴ GARF, f. 7317, op. 9, d. 31, Notatka płk. Szestakowa w sprawie zatwierdzenia komendantur w Niemczech, 23 III 1945, k. 58.

⁷⁵ Z obszaru dzisiejszych Niemiec wymieniono komendantury obwodowe w: Angermünde, Beeskow, [Bad] Freienwalde i Seelow.

⁷⁶ GARF, f. 7317, op. 9, d. 31, Liczebność załóg komendantur na terenie Niemiec, 29 III 1945, k. 57.

⁷⁷ J. Aniszewska, *op. cit.*, s. 212–214.

Tabela 6. Nieetatowe komendantury wojskowe w wybranych obwodach. Stan na 29 marca 1945 r.

Komendantury obwodowe	Nazwa polska	Liczba podległych komendantur
Arnswalde	Choszczno	6
Belgard	Białogard	11
Cammin	Kamień Pomorski	8
Deutsch Krone	Wałcz	11
Dramburg	Drawsko Pomorskie	6
Flatow	Złotów	6
Friedeberg	Strzelce Krajeńskie	7
Greifenberg	Gryfice	7
Greifenhagen	Gryfino	10
Kolberg	Kołobrzeg	8
Königsberg	Chojna	13
Labes	Łobez	8
Landsberg	Gorzów Wlkp.	9
Meseritz	Międzyrzecz	5
Naugard	Nowogard	8
Neustettin	Szczecinek	13
Pyriz	Pyrzyce	8
Reppen	Rzepin	8
Schönlanke	Trzcianka	5
Schwerin	Skwierzyna	3
Soldin	Mysłibórz	5
Stargard	Stargard	9
Stargard – dzielnice	Stargard	4
Zielenzig	Sulęcín	7
Züllichau – Schwiebus	Sulechów – Świebodzin	8
Razem		193

Źródło: oprac. własne na podstawie: GARE, f. 7317, op. 9, d. 31, k. 57.

Na mocy dyrektywy GSzKA nr ORG/6/8721 z 4 kwietnia 1945 r., do 15 kwietnia miało rozpocząć działalność szesnaście zarządów komendantur w miastach. Wszystkie leżały na tzw. ziemiach nowych. Były to: Białogard, Czaplinek, Dąbie, Drawsko Pomorskie, Goleniów, Gryfice, Kamień Pomorski, Kołobrzeg, Kostrzyn nad Odrą, Łobez, Nowogard, Resko, Szczecinek, Świdwin, Trzebiatów oraz Złocieńec⁷⁸.

⁷⁸ GARE, f. 7317, op. 9, d. 31, Informacja o sformowaniu zarządów komendantur wojskowych miast w Niemczech, 11 IV 1945, k. 79–80.

W połowie kwietnia 1945 r. nastąpiła zmiana obszarów operacyjnych pomiędzy 1. a 2. FB. Spowodowało to także zmiany na mapie sieci komendantur wojennych. Na mocy rozkazu nr 6/01698 z 19 kwietnia 1945 r. Rada Wojskowa 1. FB przekazała 24 komendantury (obwodowe i miejskie) do dyspozycji 2. FB. Zlokalizowane one były na terenie niemieckiej prowincji Pomorze, w trzech rejencjach (szczecińskiej, koszalińskiej, pogranicznej). Były to następujące komendantury obwodowe: Białogard, Choszczno, Drawsko Pomorskie, Gryfice, Gryfino, Kamień Pomorski, Kołobrzeg, Łobez (Resko), Nowogard, Pyrzyce, Stargard, Szczecinek, Wałcz i Złotów. A także komendantury miejskie: Czaplinek, Dąbie, Goleniów, Piła, Resko, Świdwin, Złocieniec i Jastrow (Jastrowie), Marienwalde (Bierzwnik), Schloppe (Człopa). Jednocześnie, w związku ze zmianą północnej granicy frontu rozformowano komendantury miejskie w Szczecinie i Maszewie⁷⁹.

Berlin zdobyto 2 maja, a tydzień później podpisany został akt kapitulacji Niemiec. Wykaz sporządzony w końcu maja obejmuje komendantury powiatowe / obwodowe oraz miejskie 1. FB z obecnego terytorium Niemiec i Polski. Podzielono je na trzy części: grupę zachodniodrzańską i wschodniolubską; wschodniodrzańską oraz poznańską⁸⁰. Nas interesują dwie ostatnie. Na grupę wschodniodrzańską składały się: okręgi frankfurcki i pograniczny (poznańsko-zachodniopruski) – ogółem jedenaście komendantur obwodowych i jedna w dużym mieście oraz podległe im dwanaście komendantur miejskich (zob. tab. 7). Grupa poznańska była jednorodna i obejmowała dziewiętnaście komendantur powiatowych stanowiących część dawnych województw poznańskiego i pomorskiego⁸¹.

Dla uzyskania pełnego stanu na maj–czerwiec powinniśmy uzupełnić liczbę komendantur powiatowych o te, które nadal funkcjonowały na ziemiach polskich. Ich wykaz znajdziemy w piśmie będącym odpowiedzią na telegram z 30 kwietnia 1945 r. gen. mjr. Siergieja Jakowlewicza Sencziłły⁸² z Misji Wojskowej ZSRS w Polsce. Sporządzono je na początku maja i wskazano w nim nazwy 38 komendantur powiatowych. Były to: Biała Podlaska, Błonie, Chodzież, Czarnków, Garwolin, Gniezno, Inowrocław, Jarocin, Kalisz, Koło, Konin, Kościan, Kutno, Łęczyca, Łowicz, Łódź, Łuków, Międzychód, Mińsk Mazowiecki, Mogilno, Nowy Tomyśl,

⁷⁹ *Ibidem*, Informacja o przekazaniu komendantur wojskowych podległych 1. FB strukturalnie 2. FB, 24 IV 1945, k. 68.

⁸⁰ *Ibidem*, Spis komendantur 1. FB na dzień 1 VI 1945 r., 31 V 1945, k. 169–172.

⁸¹ *Ibidem*, Spis komendantur 1. FB na dzień 1 VI 1945 r., 31 V 1945, k. 172. Były to obwody: Chodzież, Czarnków, Gniezno, Gostyń, Jarocin, Kościan, Międzychód, Mogilno, Nowy Tomyśl, Oborniki, Poznań, Szamotuły, Śrem, Środa, Wągrowiec, Wolsztyn, Września, Żnin i pomorski Szubin. Zob. także: *ibidem*, Spis komendantur wojskowych 1. FB – stan na 1 VI 1945 r., 8 VI 1945, k. 97–99. W grupie poznańskiej zamiast, wymienionego w maju, powiatu Gostyń, pojawił się Konin.

⁸² Siergiej Jakowlewicz Sencziłło (1904–1973) – szef garnizonu i komendant wojenny Lublina, później szef grupy do monitorowania pracy komend wojskowych Misji Wojskowej ZSRS w Polsce. Podaje za: W. Skóra, *Organizacja, struktura i obsada...*, s. 319.

Oborniki, Poznań, Puławy, Radom, Sochaczew, Szamotuły, Szubin, Śrem, Środa, Węgrów, Wolsztyn, Września, Wyrzysk i Żnin oraz komendantury w miastach: Lublin, Siedlce i Warszawa⁸³.

Tabela 7. Ziemie nowe – komendantury przekazane 2. FB. Stan na 1 czerwca 1945 r.

Obwód	Centra administracyjne lub samodzielne miasta	Etatowe komendantury miejskie	Nazwa polska
GRUPA WSCHODNIOODRZAŃSKA			
1. Okręg FRANKFURT an der Oder			
	Küstrin		Kostrzyn nad Odrą
Landsberg	Landsberg		Gorzów Wlkp.
		Vietz	Witnica
Schwerin			Skwierzyna
Meseritz			Międzyrzecz
Züllichau – Schwiebus	Schwiebus		Sulechów – Świebodzin
		Züllichau	Sulechów
Oststernberg	Zielenzig		– / Sulęcín
Weststernberg	Reppen		– / Rzepin
Soldin	Soldin		Mysłibórz
		Berlinchen	Barlinek
		Bernstein	Pełczyce
		Lipphene	Lipiany
Königsberg	Königsberg		Chojna
		Bad Schönfließ	Trzcińsko Zdrój
		Neudamm	Dębno
		Bärwalde	Mieszkowice
		Mohrin	Moryń
Crossen	Crossen		Krosno Odrzańskie
2. Okręg POGRANICZNY (POZNAŃSKO-ZACHODNIOPRUSKI)			
Netzekreis	Schönlanke		– / Trzcianka
		Kreuz	Krzyż Wlkp.
Friedeberg	Friedeberg		Strzelce Krajeńskie
		Woldenberg	Dobiegniew
		Driesen	Drezdenko

Źródło: oprac. własne na podstawie: GARE, f. 7317, op. 9, d. 31, k. 97–98, 171.

⁸³ GARE, f. 7317, op. 9, d. 30, Telegram gen. mjr. Senczyły w sprawie komendantur w Polsce, k. 34; Odpowiedź na telegram dotyczący komendantur wojskowych w Polsce, maj 1945, k. 33.

Stan ten znajduje potwierdzenie w innym dokumencie (dane na dzień 5 maja). Komendantury funkcjonowały we wszystkich sześciu województwach, ale w skali znacznie mniejszej niż w lutym czy marcu (zob. tab. 8). Wraz z ziemiami przyłączonymi do Polski, kosztem strat terytorialnych Niemiec, na ten moment czynnych było 48 komendantur powiatowych / obwodowych oraz trzy w dużych miastach⁸⁴.

Na dzień 1 czerwca ich liczba uległa zmianom. Na ziemiach starych zmalała (27), a na nowych pozostała niemal identyczna. Pierwsze podzielone zostały na dwie grupy: poznańską i warszawską, drugie na grupę wschodniodrzańską. Poznańska liczyła dziewiętnaście komendantur powiatowych. Warszawska złożona była z dwóch województw: warszawskiego (komendantura powiatowa i miasto Warszawa) i lubelskiego (sześć komendantur powiatowych)⁸⁵. Grupę wschodniodrzańską stanowiły dwa okręgi: frankfurcki i pograniczny. Pierwszy liczył dziewięć komendantur obwodowych i jedną w dużym mieście, a drugi – dwie obwodowe. Zestawienie było uszczegółowione o komendantury podległe obwodom. W okręgu frankfurckim było ich dziewięć, a w pogranicznym – trzy⁸⁶.

Omawiając strukturę sowieckiej administracji wojskowej w Polsce, należy wspomnieć o komendanturach w pasie granicznym wyznaczonym rzeką Odrą. Były one włączone w skład sieci komendanckiej tworzonej i nadzorowanej przez Sowieckie Wojska Okupacyjne w Niemczech. Ich status przez długi czas był więc nader skomplikowany.

W strukturach komendanckich w ramach tzw. Grupy Północnej na dzień 15 czerwca 1945 r. wymieniano Pomorze wraz z okręgiem Szczecin. Był on podzielony na dziewięć obwodów komendanckich, z tego trzy obejmowały terytoria leżące obecnie w graniach Polski. Były to obwody: Randow⁸⁷ z siedzibą w Szczecinie i podlegającą mu komendanturą miejską w Pölitz (Police); Ueckermünde z leżącą po polskiej stronie komendanturą miejską w Neuwarp (Nowe Warpno); Usedom-Wollin z siedzibą w Swinemünde (Świnoujście)⁸⁸. W tym ostatnim obwodzie w lipcu 1945 r. wymieniano także Wollin (Wolin)⁸⁹. Oprócz wskazanych miejscowości

⁸⁴ GARE, f. 7317, op. 9, d. 31, Informacja o komendanturach wojskowych 1. FB w Polsce i w Niemczech, 5 V 1945, k. 85.

⁸⁵ *Ibidem*, Spis komendantur wojskowych 1. FB – stan na 1 VI 1945 r., 8 VI 1945, k. 97–99; Informacja o komendanturach powiatowych i obwodowych na terytorium Polski i Niemiec – stan na 1 VI 1945 r., 31 V 1945, k. 168. Były to powiaty: Biała Podlaska, Garwolin, Lublin, Łuków, Mińsk Mazowiecki, Puławy, Siedlce.

⁸⁶ *Ibidem*, Informacja o komendanturach powiatowych i obwodowych na terytorium Polski i Niemiec – stan na 1 VI 1945 r., 31 V 1945, k. 168.

⁸⁷ Powiat rędowski (Randow) został zlikwidowany 15 października 1939 r., po raz kolejny więc sieć komendancka była tworzona w oparciu o nieaktualny podział administracyjny.

⁸⁸ GARE, f. 7317, op. 9, d. 31, Spis komendantur wojskowych GOWR – stan na 15 VI 1945 r., czerwiec 1945, k. 145–146, 152. W grupie południowej wymieniano prowincję Schlesien (Śląsk) z siedzibą w Breslau (Wrocław) i okręgi: Liegnitz (Legnica) i Görlitz (Zgorzelec).

⁸⁹ *Ibidem*, Spis komendantur wojskowych GOWR – stan na 12 VII 1945 r., 12 VII 1945, k. 187.

**Tabela 8. 1. FB – komendantury powiatowe / obwodowe oraz miejskie (duże ośrodki)
na terenie Polski i Niemiec. Stan na 5 maja 1945 r.**

Nazwa województwa / okręgu	Całkowita liczba komendantur	W tym:	
		miasta (duże)	powiatowe / obwodowe
I. POLSKA			
Lubelskie	6		6
Warszawskie	6	1	5
Łódzkie	2	1	1
Kieleckie	1		1
Pomorskie	3		3
Poznańskie	20	1	19
Razem	38	3	35
II. NIEMCY			
Berlin – miasto	20		20
Pograniczny	2		2
Frankfurcki	14	3	11
Poczdamski	14	3	11
Magdeburski	2	1	1
Merseburski	2		2
Razem	54	7	47
Łącznie	92	10	82

Źródło: GARE, f. 7317, op. 9, d. 31, k. 85.

sowieckim wojskom stacjonującym w Niemczech podlegało przynajmniej kilka kolejnych, jak np. Trzebież.

Z pewnością ten stan rzeczy jest oznaką sowieckiej polityki okupacyjnej, w której znacząca rola przypadła eksploatacji ekonomicznej przejawiającej się w wywozie towarów, surowców, narzędzi itp. oraz transferze ludzi do Związku Radzieckiego. Wszystkie wskazane miejscowości pełniły w tym procederze ważną rolę. Dla polskiej administracji tego obszaru miało to niebagatelne znaczenie, rodziło liczne problemy, których ślady odnajdujemy w wielu dokumentach archiwalnych.

Przynależność do struktur komendanckich w okupowanych Niemczech dotyczyła także miejscowości położonych poza obszarem przygranicznym. Na mocy dyrektywy GSzKA nr ORG/6/90248 z 1 lipca i rozkazu PGW nr 018 z 2 lipca 1945 r. PGW przekazała do dyspozycji głównodowodzącego sowieckich wojsk okupacyjnych w Niemczech czterdzieści komendantur wojskowych, z których większość położona była w zachodniej i północnej Polsce⁹⁰.

⁹⁰ *Ibidem*, Akt o przekazaniu 40 komendantur z PGW do GOWR, 6 VII 1945, k. 345; Rozkaz PGW nr 018, 2 VII 1945, k. 346.

Znaczącą grupę komendantur wojskowych stanowiły też te, które były zakładane na szlakach komunikacyjnych: drogowych, wodnych i kolejowych⁹¹. W połowie października 1945 r. PGW wyznaczyła cztery trasy drogowe biegnące przez terytorium Polski, przy nich powstały zaś komendantury zaporowe (?) (ros. *заградительные*)⁹². W dokumencie z końca kwietnia (?) 1946 r. dotyczącym tego typu komendantur podano informację o likwidacji siedmiu z nich. Z interesującego nas terenu były to: Piła, Kalisz, Kostrzyn nad Odrą i Poznań. W tym samym piśmie informowano o utrzymaniu szesnastu placówek, były to m.in.: Kutno, Scheune (Gumieńce, obecnie dzielnica Szczecina), Łódź, Siedlce, Łuków, Warszawa, Bydgoszcz⁹³.

Nie wiadomo, w którym momencie rozpoczął się proces likwidowania poszczególnych ogniw sieci komendantur 1. FB. Jego ślady znajdziemy w dokumentach poczynawszy od marca 1945 r., co nie znaczy, że nie miało to miejsca już wcześniej. Brak dostępu do bazy źródłowej z archiwów rosyjskich oraz ogromne rozproszenie archiwaliów w polskich zasobach utrudniają badania. Milczenie źródeł nie musi oznaczać zamknięcia konkretnej placówki. Wystarczy wskazać przykład komendantur powiatowych w Gostyniu, Lesznie czy Wieluniu, które wymieniane były w wykazie z danymi na 10 lutego 1945 r.⁹⁴, ich brak w kolejnych zestawieniach mógłby sugerować wygaszenie, gdyby nie to, że ponownie informacja o nich pojawia się w lipcu 1945 r.⁹⁵, w szyfrówce przesłanej z Moskwy.

Wydaje się jednak, pomimo powyższych zastrzeżeń, że przynajmniej część komendantur z dawnego województwa lubelskiego mogła być zamknięta już w pierwszych tygodniach 1945 r. Omawiane źródła nie zawierają wzmianek, i to niemal od początku 1945 r., o najdalej wysuniętych na wschód komendanturach powiatowych w Lubartowie, Radzyniu Podlaskim i Włodawie. Brak informacji o kilku kolejnych placówkach (także w innych województwach) może być spowodowany jeszcze innymi przyczynami. Komendantury powiatowe w Płocku, Sieradzu i Końskiem leżały w bezpośredniej bliskości linii oddzielającej 1. FB od 2. FB lub 1. FU. Nie można więc wykluczyć przekazania ich do sieci komendanczej w ramach tychże frontów.

⁹¹ Wiemy o nich bardzo mało, a jednym z nielicznych badaczy, który o nich wspominał był Mirosław Golon, zob. *Działalność radzieckich władz wojskowych i policyjnych w Bydgoszczy w latach 1945–1946 (część 2)*, „Kronika Bydgoska” t. 18, 1996, s. 39–40.

⁹² CAMO, f. 1024, op. 1, d. 102, dok. 5133/III: Szyfrówka nr 2830 o utworzeniu komendantur zaporowych na trasach drogowych w Polsce, 15 XI 1945, k. 130; Zob. także: J. Aniszewska, *op. cit.*, s. 221–222.

⁹³ WBH, CAW, Kolekcja akt z archiwów rosyjskich: Główny Zarząd Wojsk Wewnętrznych NKWD do spraw Ochrony Tyłów Północnej Grupy Wojsk Radzieckich, sygn. VIII.800.44.4, Pismo skierowane do gen. mjr. Rogatina w sprawie komendantur, kwiecień (?) 1946, k. 24.

⁹⁴ GARE, f. 7317, op. 9, d. 31, Spis komendantur wojskowych na terytorium Polski i Niemiec – stan na 10 II 1945 r., 11 II 1945, k. 24–26.

⁹⁵ AAN, MAP, sygn. 2423, Szyfrówka do gen. płk. Korczyca, Moskwa, 9 VII 1945, k. 12–13.

W oparciu o dokumenty można wskazać, że od marca 1945 r. coraz częściej dochodziło do likwidacji kolejnych punktów sieci sowieckiej administracji wojskowej w Polsce. Z tego miesiąca pochodzą pisma, podpisane przez płk. Szestakowa a skierowane do Rady Wojskowej 1. FB, z wnioskiem o likwidację ośmiu komendantur powiatowych. Były to: Biała Podlaska, Brzeziny, Chełm, Łask, Łęczycza, Turek, Warszawa, Włocławek⁹⁶. Ta ostatnia komendantura nie pojawiała się dotąd w omawianych dokumentach. Pisano także o potrzebie częściowego zmniejszenia liczby komendantur gminnych w następujących powiatach: Biała Podlaska, Błonie, Garwolin, Lublin, Łuków, Mińsk Mazowiecki, Puławy, Radom, Siedlce⁹⁷. Zmiany miały dotyczyć sześciu powiatów województwa lubelskiego, czterech – warszawskiego, trzech – łódzkiego i po jednym w pozostałych trzech.

Uzasadniając potrzebę likwidacji komendantur płk Szestakow pisał o tym, że leżały one z daleka od głównych dróg oraz że na terenie tych powiatów nie było żadnych instytucji i jednostek ACz. Były tam natomiast zorganizowane polskie władze milicja i bezpieczeństwa. W piśmie podkreślono także, że komendantury wojskowe nie poradzą sobie ze wzmożoną aktywnością oddziałów AK na wschód od Wisły, zadanie ich zwalczania powinno być przejęte przez stronę polską i oddziały NKWD. Główne miasta powiatów, w których zmniejszano sieć, likwidując komendantury gminne, położone były na magistralach drogowych lub kolejowych. Z uwagi na to, że kolej była użytkowana przez ACz, uznano potrzebę ich zachowania, ale przy zmniejszeniu obsady personalnej. Odtąd miały one nadal odpowiadać za porządek i bezpieczeństwo, ale jedynie na obszarze miasta i w pasie 10–15 km od rejonów zaludnionych i głównych dróg⁹⁸.

Likwidacja części wskazanych wyżej komendantur powiatowych została potwierdzona zarządzeniem gen. por. Tielegina z 11 marca 1945 r. Były to: Brzeziny, Chełm, Łask, Turek, Warszawa oraz wskazane w tym kontekście po raz pierwszy – Opoczno⁹⁹.

Na początku maja 1945 r. wykazywano kolejne komendantury powiatowe, które miały być zamknięte. Były to: Błonie, Inowrocław, Kalisz, Koło, Kutno, Łęczycza, Łowicz, Łódź, Radom, Sochaczew i Wyrzysk¹⁰⁰. Informacja o ich likwidacji znalazła się w piśmie z 18 maja 1945 r. Wymieniono w nim wszystkie wspomniane komendantury powiatowe, jedynie w odniesieniu do Łodzi nastąpiła istotna zmiana, bo podano, że dotyczy to komendantury miejskiej¹⁰¹.

⁹⁶ GARE, f. 7317, op. 9, d. 31, Informacja o likwidacji komendantur wojskowych w Polsce, 18 III 1945, k. 59–60; Informacja o likwidacji komendantur wojskowych w Polsce, 11 III 1945, k. 61–62.

⁹⁷ *Ibidem*, k. 60, 62. Biała Podlaska została dopisana odręcznie do tej listy.

⁹⁸ *Ibidem*, k. 59–60.

⁹⁹ *Ibidem*, Informacja o komendanturach w Polsce, 29 III 1945, k. 56.

¹⁰⁰ GARE, f. 7317, op. 9, d. 30, Telegram gen. mjr. Senczyły w sprawie komendantur w Polsce, k. 34; Odpowiedź na telegram dotyczący komendantur wojskowych w Polsce, maj 1945, k. 33.

¹⁰¹ GARE, f. 7317, op. 9, d. 31, Informacja o zamknięciu komendantur w Polsce, 18 V 1945, k. 78.

Na szerszą skalę proces wygaszania działalności komendantur rozpoczął się w lipcu 1945 r., jeszcze przed rozpoczęciem konferencji poczdamskiej. W tym kontekście w polskiej literaturze tematu przywoływana jest kopia szyfrówki z Moskwy. Otrzymał ją 9 lipca 1945 r. od gen. mjr. Pawła Michajłowicza Kotow Legonkowa Szeft Sztabu Generalnego Wojska Polskiego gen. płk Władysław Korczyński (*nota bene* oficer z ZSRS). Zawierała ona wykaz około 250 miejscowości, w których komendanci wojenni mieli przekazać władzę polskiej administracji. W szyfrówce znalazła się też informacja, że komendantury miały pozostać na miejscu do zakończenia prac i wywózki majątku trofeijnego¹⁰². W praktyce trwało to nawet kilka miesięcy.

Niestety w szyfrówce podano jedynie nazwy miejscowości, bez określania rodzaju (powiatowa, miejska, gminna) komendantury. Dla terenu objętego siecią dawnego 1. FB było to 48 miast, o których wiemy, że były tam zlokalizowane komendantury powiatowe / obwodowe. Dla ziem starych wymieniono: Chodzież, Czarnków, Gnieźno, Gostyń, Jarocin, Kępno, Kościan, Krotoszyn, Leszno, Międzychód, Mogilno, Nowy Tomysł, Oborniki, Rawicz, Szamotuły, Śrem, Środa, Wągrowiec, Wolsztyn (dawne województwo poznańskie); Szubin, Wyrzysk (województwo pomorskie); Konin, Wieluń (województwo łódzkie); Garwolin, Łuków, Puławy (województwo lubelskie); Mińsk Mazowiecki (województwo warszawskie). Na ziemiach nowych natomiast: Chojna, Choszczno, Drawsko Pomorskie, Gryfice, Gryfino, Kamień Pomorski, Międzyrzecz, Myślibórz, Nowogard, Pyrzyce, Resko, Rzepin, Skwieżyna, Strzelce Krajeńskie, Sulechów, Sulęcín, Szczecin, Trzciánka, Wałcz, Złotów oraz Crossen (Krosno Odrzańskie). W szyfrówce udało się zidentyfikować także 32 inne miasta ziem nowych. Z wcześniejszych dokumentów wynika, że znajdowały się w nich komendantury miejskie, podległe komendanturom obwodowym¹⁰³.

Dodatkowych badań wymaga kwestia statusu zamykanych komendantur, bo w części z nich mogły funkcjonować zarówno komendantury obwodowe, jak i miejskie, a zamknięcie mogło dotyczyć tylko jednej z nich. Do pewnego stopnia może to też tłumaczyć pozorną sprzeczność źródeł i rozdzźwięk pomiędzy danymi o zniesieniu komendantur a spotykanymi w źródłach informacjami o ich dalszym funkcjonowaniu.

¹⁰² AAN, MAP, sygn. 2423, Dokumenty dotyczące odpisu i tłumaczenia szyfrówki Kotowa, lipiec 1945, k. 9–27. W literaturze podaje się, że było to 249 komendantur, ale przynajmniej jedna z nich jest wymieniona dwukrotnie. Zapis nazw miejscowości zawiera wiele błędów, które utrudniają ich identyfikację. Zwracał na to uwagę dr Jan Antoni Wilder, dyrektor Biura Ziem Zachodnich, w piśmie z 18 lipca 1945 r. Na podstawie szyfrówki sporządzono dokumenty, które jeszcze w tym samym miesiącu zostały przesłane pełnomocnikom okręgów i wojewodom. Posługiwano się w nich ówczesnymi podziałami administracyjnymi. Zarówno więc nazwy miejscowości, a co za tym idzie liczba komendantur w poszczególnych okręgach lub województwach wymagają krytycznej analizy. W literaturze funkcjonuje także informacja o likwidacji (lipiec–listopad 1945) kolejnych 493 komendantur. Niestety wskazywane w przypisach odniesienia przywołują literaturę (M.L. Krogulski, *op. cit.*, s. 20), która z kolei podaje błędne odwołania (G. Baziur, *op. cit.*, s. 29; Z. Misztal, *op. cit.*, s. 155).

¹⁰³ AAN, MAP, sygn. 2423, Szyfrówka do gen. płk. Korczyńskiego, Moskwa, 9 VII 1945, k. 12–13.

Dość zastanawiające jest to, że wśród likwidowanych komendantur znalazły się niemal wszystkie (poza trzema), które wymieniono we wspomnianych wyżej dokumentach z 1 i 2 lipca 1945 r. dotyczących przekazania ich wojskom okupacyjnym w Niemczech¹⁰⁴. Archiwalia z GARF podają więc w wątpliwość przyjętą interpretację szyfrówki – postawić należy pytanie czy, w odniesieniu do kilkudziesięciu komendantur, była to likwidacja formalna (w ramach PGW), czy faktyczna. Pewne przesłanki wskazują na to, że mogło to być działanie „na papierze” – likwidacja wybranych komendantur w ramach struktur PGW. W rzeczywistości natomiast funkcjonowały one nadal¹⁰⁵, ale już jako placówki podległe sowieckim wojskom okupacyjnym w Niemczech, co uniemożliwiało jakiekolwiek interwencje polskich władz w sprawie podejmowanych przez nie działań. To przypuszczenie wymaga dalszych badań, zwłaszcza że jedna z komendantur po kilku dniach została ponownie przekazana 2. FB (raczej PGW), na co wskazuje dokument z lipca 1947 r.¹⁰⁶

W tym samym wykazie przesłanym do Sztabu Generalnego Wojska Polskiego wymieniono także 43 miejscowości, w których funkcjonowały zarządy komendantur miejskich. Z omawianego obszaru były to: Biała Podlaska, Bydgoszcz, Lublin, Ostrów Wlkp., Piotrków Trybunalski, Poznań, Siedlce, Warszawa oraz Choszczno, Gorzów Wlkp., Kołobrzeg, Piła, Stargard, Szczecinek i Świebodzin¹⁰⁷. Ich dalsze działanie poświadcza dokument z zasobów WBH z 13 lutego 1946 r. dotyczący 49 komendantur wojennych na obszarze PGW. Pojawia się w nim nie tylko wymienione wyżej piętnaście miast, ale też: Kępno, Kutno i Rzepin¹⁰⁸. Komendantury te funkcjonowały przynajmniej do końca 1946 r. Jeszcze dłużej działały zaś te, które były włączone w sieć komendancką w strefie okupacyjnej Niemiec, jak np. Szczecin, Nowe Warpno czy Świnoujście.

Podsumowanie

Podstawą określenia zasięgu terytorialnego omawianej sieci komendantur 1. FB były dokumenty pochodzące przede wszystkim z zasobów GARF. W zasadzie granice tego obszaru pokrywają się z linią rozgraniczającą zasięg bojowy 1. FB od

¹⁰⁴ Nie wymieniono jedynie Żnina, Oliwy i Świdwina, zob. GARF, f. 7317, op. 9, d. 31, Akt o przekazaniu 40 komendantur z PGW do GOWR, 6 VII 1945, k. 345; Rozkaz PGW nr 018, 2 VII 1945, k. 346.

¹⁰⁵ J. Aniszewska, *op. cit.*, s. 208–209, 217.

¹⁰⁶ Była to komendantura w miejscowości Barlinek (Berlinchen) w obwodzie myśliborskim. Przekazano ją ponownie 18 sierpnia 1945 r., GARF, f. 7317, op. 8, d. 56, Wiadomość o przekazaniu komendantury w Berlinchen na mocy rozkazu GOWR z 18 VII 1945 r., 18 VII 1947, k. 506.

¹⁰⁷ AAN, MAP, sygn. 2423, Szyfrówka do gen. płk. Korczyca, Moskwa, 9 VII 1945, k. 13.

¹⁰⁸ WBH, CAW, Kolekcja akt z archiwów rosyjskich: Główny Zarząd Wojsk Wewnętrznych..., sygn. VIII.800.44.4, Wykaz nazwisk komendantów wojskowych i ich zastępców ds. politycznych w zarządach komendantur PGW, 13 II 1946, k. 14–16.

2. FB i 1. FU¹⁰⁹, ale z pewnymi istotnymi korektami. W dokumentach nie odnaleziono śladów o komendanturach 1. FB w kilku miejscowościach zajmowanych przez tę formację np. Opolu Lubelskim czy Bielsku Podlaskim. Sieć ta objęła natomiast powiaty lub ich części, które leżały w strefie operacyjnej 1. FU (np. Leszno, Rawicz, Kępno, Wieluń, Piotrków Trybunalski). Zmiany przynależności komendantur następowały już na poziomie tworzenia i – zapewne – późniejszego funkcjonowania komendantur, co mogło wynikać z przyczyn organizacyjno-technicznych. Kolejne spowodowane były reorganizacją obszarów operacyjnych pomiędzy poszczególnymi frontami (kwiecień 1945 r.) oraz wymagającym dalszych badań transferem komendantur podległych PGW do sowieckiej strefy okupacyjnej w Niemczech. Brak pełnej wiedzy w zakresie tych korekt w dużym stopniu utrudnia dalsze badania i mocno rozszerza potencjalny zakres kwerend źródłowych.

Dodać należy, że struktura sieci komendanckiej była budowana w oparciu o przedwojenne podziały administracyjne Polski i Niemiec, ale przy zastrzeżeniu, że nie zawsze uwzględniano w nich wszystkie zmiany administracyjne, które miały miejsce w latach trzydziestych XX w.

Na podstawie omawianych dokumentów można oszacować liczbę komendantur wojennych różnych szczebli 1. FB, funkcjonujących od lipca 1944 do przynajmniej końca 1946 r. Omawiany obszar obejmował zarówno ziemie stare, jak i nowe. W obecnych granicach Polski dotyczy to obszernych fragmentów województw: lubelskiego, mazowieckiego, łódzkiego, wielkopolskiego, lubuskiego, zachodniopomorskiego i pojedynczych powiatów województw świętokrzyskiego i kujawsko-pomorskiego.

Archiwalia pozwalają na określenie liczby komendantur funkcjonujących na tym obszarze, w mniejszym zaś stopniu – na wskazanie miejscowości, które były ich siedzibami. To ostatnie zastrzeżenie odnosi się przede wszystkim do najmniejszych ogniw tej sieci kształtowanych na poziomie gminnym.

Na ziemiach starych sieć 1. FB ta składała się z przynajmniej siedemdziesięciu komendantur powiatowych i czterech komendantur (w tym minimum jedna z sześcioma ogniwami dzielnicowymi) w dużych miastach. W terenie podlegało im 1111 komendantur (z czego przeszło dwieście funkcjonowało w miastach). Na ziemiach nowych było to nie mniej niż 26–29¹¹⁰ komendantur obwodowych i przynajmniej dwieście komendantur im podległych. Łącznie, z czterema komendanturami dzielnicowymi w Stargardzie, na ziemiach nowych udało się potwierdzić 230–233 komendantury. Oczywiście jest, że jedynie część z nich funkcjonowała równocześnie w tym samym czasie – gdy w marcu 1945 r. likwidowano

¹⁰⁹ Zob. B. Dolata, *Wyzwolenie Polski 1944–1945. Działania wyzwolenicze Armii Radzieckiej i Ludowego Wojska Polskiego*, Warszawa 1971, wklejka z mapą.

¹¹⁰ Trzy komendantury obwodowe funkcjonowały częściowo na obszarze po zachodniej stronie Odry.

komendanturę powiatową w Chełmie, placówka obwodowa w Gryficach dopiero co zaczynała działalność, a Szczecin ciągle był w rękach niemieckich.

W skład sieci sowieckiej administracji wojskowej 1. FB w Polsce wchodziły więc nie mniej niż 1424 komendantury, przy czym nie dla wszystkich powiatów / obwodów udało się ustalić dane o liczebności komendantur gminnych (w miastach i wsiach). Do tego powinniśmy doliczyć komendantury na szlakach komunikacyjnych (drogach rzecznych, kolejowych i lądowych). Funkcjonowały one zarówno na ziemiach starych, jak i nowych, z rzadka niestety wzmiankowane są w literaturze. Szacunki ich liczb dla tego obszaru są jednak niemożliwe z uwagi na brak znanej podstawy źródłowej. Omawiany teren – pomimo swej rozległości – stanowił mniej więcej jedną trzecią powierzchni Polski. Można przypuszczać, że sieć 1. FB na ziemiach polskich liczyła około 1,5 tys. ogniw. To zaś skłania do tego, aby całą sieć komendancką w Polsce szacować ostrożnie na około 4–4,5 tys. komendantur wojennych.

Dla porównania warto przytoczyć dane dotyczące sieci komendantur wojennych Grupy Sowietkich Wojsk Okupacyjnych w Niemczech. Na dzień 15 czerwca 1945 r. obejmowała ona 520 komendantur, z czego 20 w dużych miastach, 147 obwodowych, 248 miejskich i 105 dzielnicowych. Były to komendantury w Berlinie oraz dawne komendantury 1. FB, 2. FB, 1. FU i sformowane na terenach przejętych od aliantów¹¹¹. Z tego sieć dawnych komendantur 1. FB składała się z 71 (w tym 13 dzielnicowych)¹¹².

Badania nad siecią komendancką wymagają wyjaśnienia jeszcze wielu kwestii szczegółowych. Problem obsady personalnej i liczebności żołnierzy służących w strukturach komendanckich w Polsce będzie poruszony w kolejnym artykule powstałym na bazie archiwaliów z GARF. Dalszych badań wymaga natomiast wielkość sieci na obszarach pozostałych frontów, a dla całych ziem polskich – lokalizacja i liczebność komendantur na poziomie gminnym¹¹³ oraz na szlakach komunikacyjnych. Podobny postulat dotyczy poznania procesu likwidowania poszczególnych ogniw sowieckiej administracji wojskowej. Najważniejsza wydaje się potrzeba pogłębienia badań dotyczących rzeczywistych powodów funkcjonowania kilkudziesięciu komendantur w 1946 r. (a w pojedynczych przypadkach nawet dłużej). Z pewnością wybór konkretnych lokalizacji nie był bowiem przypadkowy. Mogły stać za tym przesłanki związane ze sferą ekonomiczną (demontaże i wywóz

¹¹¹ GARF, f. 7317, op. 9, d. 31, Informacja o działających i formowanych komendanturach GOWR, 15 VI 1945, k. 142.

¹¹² *Ibidem*, Spis komendantur wojskowych GOWR – stan na 15 VI 1945 r., czerwiec 1945, k. 145–153. Wśród nich wymieniane były komendantury obejmujące swoim zasięgiem także obecne terytorium Polski (np. okręgi Randow, Ueckermünde, Usedom–Wollin).

¹¹³ Pomocne byłyby wykazy miejscowości i wsi tworzących sieć komendancką na terenie poszczególnych powiatów / obwodów. Takie spisy są w GARF np. dla powiatu trzecieckiego (f. 7317, op. 9, d. 18, k. 87); podaję za: *СБАГ и формирование...*, s. 68.

trofiejów), polityczną (obozy i co za tym idzie transfer ludzi do ZSRS), ale też powiązaną z nimi – komunikacyjną. Komendantury stanowiły też zapewne jedną z podstaw do budowania dalszej obecności wojsk Armii Radzieckiej i wpływów politycznych ZSRS w Polsce.

From Lublin to Szczecin. The Network of Soviet Military Commands in the Area of Operations of the 1st Belorussian Front in Poland (1944–1946) (Summary)

The Soviet military administration network established by the structures of the 1st Belarussian Front covered approximately one-third of the territory of present-day Poland, including the area that was part of the Third Reich until the end of World War II. It was built based on the pre-war administrative divisions of Poland and Germany, which were not always up to date. Based on archival documents from the State Archive of the Russian Federation (GARF), it has been estimated that it comprised approximately 1,500 military (war) command posts at various levels. It operated between 1944 and 1946 (and in the case of command posts subordinate to the military structures of the Soviet occupation zone in Germany, even longer).

Bibliografia

Źródła

AAN, MAP, sygn. 2423

Archiwum Państwowe w Szczecinie, oddział w Międzyzdrojach, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Płotach, sygn. 1

CAMO, f. 1024, op. 1, d. 102, dokument 5133/ш. (za pośrednictwem: Обобщенный банк данных „Мемориал”, <https://www.obd-memorial.ru/>, dostęp: 28 III 2025)

GARF, f. 7317, op. 8, d. 56; f. 7317, op. 9, d. 30; f. 7317, op. 9, d. 31 (za pośrednictwem: Электронный архив Советской военной администрации в Германии 1945–1949, <http://svag.GARF.su/> (dostęp: marzec – wrzesień 2017; 25 I 2025)

WBH, CAW, Kolekcja akt z archiwów rosyjskich: Główny Zarząd Wojsk Wewnętrznych NKWD do spraw Ochrony Tyłów Północnej Grupy Wojsk Radzieckich, sygn. VIII.800.44.4

Edycje źródłowe

Armia Radziecka w Polsce 1944–1956. Dokumenty i materiały, oprac. M.L. Krogulski, Warszawa 2003

Foitzik J., Petrow N.W., *Die Sowjetischen Geheimdienste in der SBZ/DDR von 1945 bis 1953*, Berlin 2009

Zbiniewicz F., *Pomoc Armii Radzieckiej dla Polski w świetle dokumentów z lat 1944–1945*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1968, nr 1, s. 341–360

Деятельность советских военных комендатур по ликвидации последствий войны и организации мирной жизни в Советской зоне оккупации Германии. 1945–1949. Сборник Документов, oprac. В.В. Захаров, О.В. Лавинская, Д.Н. Нохотович, Я.М. Златкис, Москва 2005

Из Варшавы. Москва, товарищу Берия... Документы НКВД СССР о польском подполье 1944–1945, ред. А.Ф. Носкова, Москва–Новосибирск 2001

- Русский архив. Великая Отечественная, t. 14 (3–1): СССР и Польша. 1941–1945. К истории военного союза. Документы и материалы, Москва 1994 (publ. online: Военная литература, http://militera.lib.ru/docs/da/terra_poland/index.html [dostęp: 19 II 2025])
- СВАГ и немецкие органы самоуправления, 1945–1949. Сборник документов, red. Н.В. Петров, О.В. Лавинская, Д.Н. Нохотович, Москва 2006
- СВАГ и формирование партийно-политической системы в Советской зоне оккупации Германии, 1945–1949. Сборник документов, t.1: 1945–1946 гг., red. В.В. Захаров, Н. Катцер, М. Уль, Москва 2014
- Советско-американские отношения. 1939–1945, red. Б.И. Жилиев, В.И. Савченко, Москва 2004
- Советско-польские отношения в 1918–1945 гг.: Сборник документов, t. 4: 1939–1945, red. М. Наринский, А. Мальгин, Москва 2017

Opracowania

- Aniszewska J., *Zamęt. Czas powojnia w Stargardzie i okolicznych miejscowościach*, cz. 1: Ku końcowi, Poznań 2022
- Armia Czerwona/Radziecka w Polsce w latach 1944–1993. Studia i szkice, red. K. Filip, M. Golon, Borne Sulimowicz–Bydgoszcz–Gdańsk 2014
- Baziur G., *Armia Czerwona na Pomorzu Gdańskim 1945–1947*, Warszawa 2003
- Dolata B., *Wyzwolenie Polski 1944–1945. Działania wyzwolenicze Armii Radzieckiej i Ludowego Wojska Polskiego*, Warszawa 1971
- Golczewski K., *Pomorze Zachodnie na przełomie dwu epok 1944–1946*, Poznań 1964
- Golczewski K., *Rola Armii Radzieckiej i Wojska Polskiego w odbudowie podstaw życia społecznego na Pomorzu Zachodnim*, „Przegląd Zachodniopomorski” 1963, nr 5, s. 41–73
- Golon M., *Działalność radzieckich władz wojskowych i policyjnych w Bydgoszczy w latach 1945–1946 (część 2)*, „Kronika Bydgoska” t. 18, 1996, s. 35–66
- Golon M., *Polityka radzieckich władz wojskowych i policyjnych na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1945–1947*, Toruń 2001
- Hytrek-Hryciuk J., *Rosjanie nadchodzą! Ludność niemiecka a żołnierze Armii Radzieckiej (Czerwonej) na Dolnym Śląsku w latach 1945–1948*, Wrocław 2010
- Kościuszko M., *Armia Czerwona w Wielkopolsce w latach 1945–1946 w świetle dokumentów polskiej administracji*, Poznań–Warszawa 2023
- Krogulski M.L., *Okupacja w imię sojuszu. Armia Radziecka w Polsce 1944–1956*, Warszawa 2000
- Misztal Z., *Pomoc Armii Radzieckiej w utworzeniu administracji polskiej na Ziemiach Zachodnich*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1985, nr 1–2, s. 135–163
- Skóra W., *Instrukcje dla komendantów Armii Czerwonej obejmujących władzę na terytorium Polski w latach 1944–1945*, „Pamięć i Sprawiedliwość” t. 38, 2021, nr 2, s. 726–754
- Skóra W., *Organizacja, struktura i obsada sowieckich komendantur wojskowych (wojennych) na terytorium Polski w latach 1944–1946. Rekonesans badawczy*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio F – Historia” t. 76, 2021, s. 301–325
- Skóra W., *Słupsk 1945. Miasto Niemców, Sowietów i Polaków*, Poznań 2023
- Совьетские Коммандантуры и немецкая Verwaltung in der SBZ und frühen DDR. Dokumente*, red. J. Foitzik, München 2015
- Techman R., *Armia radziecka w gospodarce morskiej Pomorza Zachodniego w latach 1945–1956*, Poznań 2003
- W objęciach Wielkiego Brata. Sowietci w Polsce 1944–1993*, red. K. Rokicki, S. Stępień, Warszawa 2009
- Ziemie Odzyskane pod wojskową administracją radziecką po II wojnie światowej. Materiały z konferencji*, red. S. Łach, Słupsk 2000

- Кретинин Г.В., *Военные комендатуры 3-го Белорусского фронта в Восточной Пруссии (октябрь 1944 май 1945 года)*, „Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: Гуманитарные и общественные науки” 2011, nr 12 (publ. online: <https://cyberleninka.ru/article/n/voennye-komendatury-3-go-belorusskogo-fronta-v-vostochnoy-prussii-oktyabr-1944-may-1945-goda> [dostęp: 19 II 2025]), s. 67–75
- Кретинин Г.В., *Военные комендатуры Кёнигсбергского особого военного округа в 1945–1946 годах*, „Вестник Российского государственного университета им. И. Канта. Серия: Гуманитарные и общественные науки” 2006, nr 6 (publ. online: <https://prussia.online/books/voennye-komendaturi-kenigsberskogo-osobogo-voennogo-okruga-v-1945-1946-godah> [dostęp: 2 III 2025]), s. 55–62
- Кретинин Г.В., *Еще раз о военных комендатурах Кёнигсбергского особого военного округа в 1945–1946 гг.*, „Вестник Российского государственного университета им. И. Канта. Серия: Гуманитарные и общественные науки” 2007, nr 12 (publ. online: <https://prussia.online/books/eshche-raz-o-voennih-komendaturah-kenigsbergskogo-osobogo-voennogo-okruga-v-1945-1946-gg> [dostęp: 18 III 2025]), s. 88–92
- Путеводитель*, т. 3: *Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории СССР*, red. С.В. Мироненко, Москва 1997
- Советская военная администрация в Германии 1945–1949. Справочник*, red. Я. Фойтцик, Т.В. Царевская-Дякина, А.В. Доронин, Москва 2009

Jolanta Aniszewska – mgr, historyczka. Autorka wielu wystaw, kilkunastu książek i kilkudziesięciu artykułów naukowych odnoszących się do historii Stargardu i Pomorza w XIX i XX w. Zajmuje się przede wszystkim pracą przymusową na rzecz Niemców podczas II wojny światowej, tematyką jeniecką oraz przemianami społecznymi po 1945 r. Autorka m.in. monografii *Zamęt. Czas powojnia w Stargardzie i okolicznych miejscowościach*, cz. 1: *Ku końcowi*, cz. 2: *Początek*, Poznań 2022 oraz haseł w *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, t. 4: *Camps and Other Detention Facilities under the German Armed Forces*, red. G. Megargee, R. Overmans, W. Vogt, Bloomington 2022. Redaktorka prowadząca siedmiu tomów rocznika naukowego „Stargardi”.

Kontakt: j.aniszewska@ksiaznicastargardzka.pl